

ТОПЛИЦА У ПРОШЛОСТИ

МИЛЕНКО А. МАРКОВИЋ
ПРОФЕСОР

Награђено наградом Академије наука у
Београду за 1933 годину, из Задужбине
арх. Нићифора Дучића.

НИШ
Штампарија „Свети Цар Константин“
1932.

Успомени свога оца

† Аркадија Марковића

индустијалца

убијеног од Бугара 3 октобра 1918 год. код села
Лепаје (ср. добрички, бив. окр. шоплички)

посвећује овај свој рад

Писац

Предговор

Овај рад у главном претставља моју тезу за професорски исити (1925 год.), у којој су доцније учињене знатне измене и допуне, поред осталог, нарочито тиме, што је додан нов део (IV Ослобођење од Турака 1877—78), кога тамо није било. Овакав рад био је завршен 1927 год., када се навршило 50 година од ослобођења Топлице, па сам њиме желео да допринесем прослави овог знаменитог догађаја и да се, у исти мах, одужим успомени оних јунака, који су своје животе жртвовали слободи и величини Топлице. Из тога разлога овај је део мало опсежнији; у њега су унесене и многе добро познате ствари, понекад, можда, и не много важне појединости, да би се догађаји боље илустрировали. Како рад тада није могао бити штампан, сада је поново прегледан, па су у њега унесени и неки новији резултати истраживања прошлости наше области.

У својој историјској литератури, ми немамо дела које би претстављало систематски преглед прошлости Топлице, па сам желео да ту празнину колико-толико попуним. Сам наслов рада „Топлица у прошлости“, јасно показује моју жељу, да дам преглед свега онога што је Топлица доживела у прошлости, а што је о њој у историјским споменицима забележено, без великих претензија, но са тежњом да се попуни једна празнина у нашој науци, а такође и пружи лектира за оне делове нашег народа, које би овај предмет интересовао.

Ниш, јула 1932 год.

Миленко А. Марковић
професор гимназије

Увод

Име наше области, чију ћемо прошлост покушати да изнесемо у овом раду, врло је старо; свакако да оно потиче из првих дана словенског насеља у овим крајевима, док нам претсловенско њено име није познато. Под именом *Топлице*, дакле, подразумевамо име оне области, која се пружа с једне и друге стране реке Топлице у некадањем Топличком округу (дан. Моравској бановини). Река, која извире у источној страни Копаника, баш испод самог његовог највишег врха Сувог Рудишта, тече т. р. стално к истоку, врло мало мењајући свој правац, протиче кроз област која од давнина носи њено име, са њоме улази и у историју. Име пак саме реке, ако га етимолошки протумачимо, указује — што има свога основа у самој природи ствари — на извор топле воде, односно садржину ове у извесном делу њена тока. Цео низ топлих бања низводно од њена извора (луковска, куршумлијска, вичка и др.), свакако потврђују овакво тумачење имена ове реке. *Топлицом* се, дакле, од давнина називао цео онај крај, који се простире у котлини између Копаника са запада, и његових огранака: Јастрепца са севера, а Рударске, Соколске Планине и Пасјаче са југа. Од извора реке до Куршумлије, ова је котлина уска, збијена, ограничена т. р. на саму реку и најужу обалу с једне и друге стране, па се у старије време називала „Тесном Топлицом“ (Топлица Тијесна),¹⁾ а од Куршумлије пак, котлина се шири у плодну топличку равницу те се називала „Топлица Равна“,²⁾ да се код Прокупља поново сузи и оданде, између доста збијених брегова, пролази у поширу раван и тако овом иде до свога ушћа у Мораву, јужно од Ниша. Међутим под именом *Топлице* у главном се разуме део ове области од извора реке до Прокупља.

*

Као и већина наших старих области, поготову оних које су скопчане са историјом наших првих владара на Балканском Полуострву, и Топлица је у прошлости имала своју улогу и свој значај: она је била важна комуникациона веза

1) Јов. Томић: „Опис двају путовања преко Балканског Полуострва француског посланика Де Хе-а у 1621 и 1626 год. од непознатог писца“. Споменик XXXVII стр. 95.

2) Исто.

Запада и Истока већ у старије, нар. римско доба, када налазимо спомене о местима у њој, разуме се под другим именима. Топлица је она наша област, у којој је започео своју владавину оснивач највеће династије наших владара Стеван Немања; Топлица је она наша област, којој је била намењена улога спојке између наших западних и источних крајева, између Јадранског Мора и средишта Балканског Полуострва. Она је са Јадранског Мора изводила пут у моравску долину, и код Ниша га везивала са великим светским путевима Београд—Солун, Београд—Цариград. Ова се њена улога истиче нар. у времену после пропасти српских држава, када је, у турском ропству, т. р. сваки знак народног живота утрнуо; али захваљујући баш својим везама са западом нашег народа, она је у могућности да одржи свој национални дух и у најтежим временима, па да тако дочека и васкрс своје националне државе и њене самосталности.

Покушаћемо, да у овом раду прикажемо прошлост Топлице у ова четири периода:

I Старије доба, доба римске и византијске власти.

II Доба српске власти у овом крају, доба Немањића, Лазаревића и Бранковића.

III Доба турске владавине.

IV Ослобођење Топлице од Турака 1877—78 године.

Римско и византијско доба

До скоро се сумњало у то, да је у Топлици било каква живота у преисторијско доба. У истраживању Топлице у овом правцу учињено је прилично мало, али оно што знамо, од еминентне је важности јер на постављено питање можемо одговорити позитивно. До 1928 год. наше домишљање за ову тврђу базирало је у главном на хипотезама, као резултатима ископавања које је вршено у околини села Виче (на десној обали Топлице, општ. туларска, ср. прокупачки) где је пре неколико година индустријалац г. Ник. Ђорђевић, раскопавајући брдо испод „Дуваровине“ и каптирајући извор минералне воде, наишао тамо на врло старо купатило, управо два: једно старије и једно млађе (из римског доба). Изгледа да ће ово прво, старије, баш због своје старине, добити велики значај за осветљавање живота у Топлици у преисторијско доба, јер многи предмети који су овде нађени (дрвена, абонсирани корита, алат од углађеног камена, округло камење — облуди — остаци јеленског рога и др.) по мишљењу г. Др. Милоја Васића,¹⁾ професора београдског Универзитета, указују на то, да је овде негде била насеобина каменог доба. Чак, г. Васић, претпостављајући да је овај алат неолитске епохе „донесен онамо случајно“, поставља хипотезу, да се „на другој

1) Рукописни извештај Др. Алекса И. Шчербакова Геолошком друштву од 9-1-1927. (стр. 13-16) — Ево шта он у њему вели: „При удубљењу терена, на месту где су излазили слаби млазеви воде извора бр. IV, пронађени су остаци старинског резервоара који је имао следеће размере: ширина 5 м., висина 3 м.. Резервоар је био обложен дебелим тесаним гредама које су абонсирале. Резервоар је био пун водом. Предузимач је оставио на лицу места само један део овог материјала, а друго уклонио... Резервоар опкољен видом који је саграђен од плоча од пешчара без малтера. Изгледа да му је околина вештачки затапкава дебелим слојем глине. При копању прокопа код и испод овог резервоара (приближно на дубини од 2 м.), био је пронађен преисторијски алат од углађеног камена (неолитске епохе) и то: чекић, висак (или можда тежина за мрежу), парчади посуђа из полупечене глине, остаци рога од јелена, остаци костију (вилаце), округло камење (облуди), можда пројектили за праћке. Код друга два извора (бр. II и III), при копању прокопа, били су пронађени чуњци од печене глине на дубини од 1½ м, а код извора бр. III испод чунака (за један метар ниже) три корита дрвена, која су такође абонсирала. Једно је корито сачувано за балнеолошки музеј Министарства нар. здравља.

(левој) обали реке Топлице, несумњиво налази једна старинска насеобина каменог доба..... Ако би било утврђено да резервоар, корита и т. д. у ствари спадају у камено доба, онда бисмо имали код Виче најстарију каптажу минералног врела на свету, јер досад најстарија наша каптажа је позната само из бронзаног доба (у Сан-Морицу у Швајцарској).²⁾

И сада, после ове хипотезе, 1928 године добивамо потврду њену, ако не у потпуности за преисторијско порекло купатила код Виче, а оно несумњиво за постојање једне старинске насеобине преисторијског доба, на другој (левој) обали реке Топлице. Тада је, наиме, приликом градње жељезничке пруге Прокупље—Куршумлија, на месту где је данас станица Плочник, заиста нађена ова насеобина, за коју је госп. Др. Миодраг Грбић, кога је београдски Народни музеј послао да на самом налазишту испита порекло њено, утврдио, да оно „по својој стратиграфски непрекидној врсти и културном материјалу припада касном неолитском и енеолитском добу“³⁾ (крај млађег каменог доба, око 2000 год. пре Хр.). У своме раду „Pločnik äneolitische Ansiedlung“ — (са поднасловом „Pločnik eine prähistorische Ansiedlung aus der Kupferzeit“ — „Плочник преисторијско насеље бакарног доба“) г. Грбић је приказао резултате свога рада у Плочнику, у исти мах донео је и слике нађених објеката (140 комада који се сада налазе у Нар. музеју у Београду). Налазиште се налази на 42 км. пом. пруге, на североисточном улазу у станицу испод хумуса, „чија је дебелина варирала између 0,40—1,80 m“⁴⁾, а само налазиште је било дебело отприлике 1,20—3 m.⁵⁾ Иначе насеље је слично другим насељима онога доба, „људи су живели у земуницама од иловаче, а грејали су се пећима од иловаче. У близини земунице нађене су јаме за отпатке (ђубришта)“.⁶⁾ Између 300 разних нађених предмета, истиче се глиневе посуђе и жртвеници, статуете од глине, бакарне секире и длета, камене секире, кремено оруђе, гладилнице од камена, оруђе од кости и рога, тегови и земљане пећи.⁷⁾ Сви ови предмети указују на прилично висок културни ниво човека онога доба, па онда можда није много смела горња претпоставка, да је овај човек имао у непосредној близини (код Виче) и купатило, утолико пре, што су извори код Виче термалне природе.

На освитку историјског периода, Топлицу, чије нам старије, претсловенско име није познато, насељавају Илири, односно илирско племе Дардани. Они су заузимали пределе од Вардара, Белог Дрима, Косова Поља па на Ниш чак до западне

2) Исто.

3) Др. Миодраг Грбић: „Плочник“, стр. 6.

4) Исто.

5) Исто.

6) Исто.

7) Исто стр. 6.

Мораве. Већ Херодот спомиње⁸⁾ да из земље Илира, одн. Дардана, теку две реке Ангрос (Зап. Морави) и Бронгос (Јужна Морави), те су према томе и цео овај крај између две Мораве, у који спада и Топлица, насељавали Дардани.

Кад су Келти, продрвши из Источних Алпа и Паноније на Балканско Полуострво заузели целу његову северну половину, губе се Илири, а на њихово место ступају Келти, тако да нар. на територији Србије налазимо њихово племе Скордиска, о којима нам сведоче и имена градова, која се доводе са њима у везу. Тако имена Singidun (Београд), Kapedun (Ужице), а по Томашеку⁹⁾ и Remesiana (Бела Паланка), па и Naissus (Ниш) воде своје порекло од Келта. Они су, дакле, имали у својим рукама и Ужице и Ниш, те с обзиром нар. на овај последњи, држимо да су Келти, одн. Скордисци, насељавали и Топлицу. Пошто су Римљани заузели Македонију (146 г. пре Хр.), поставили су границу своје провинције Македоније негде око пограничне тврђаве Stobi (код Градског). Ту се стално ратовало са пограничним варварским племенима, а ту су се са римским легијама сукобљавала и келтска племена, међу којима се спомињу и Скордисци. Тежња римске државе да постави своју границу на неку природну линију, у нашем случају на Дунав, изазвала је стална и дуготрајна ратовања, тако да је она најзад и постигнута, за време цезара Августа Октавијана (30 г. пре — 14 г. после Хр.).

По првој административној подели Римљана, Топлица је припала области Мезији (Moesia), која је обухватала некадању земљу Дардана, Скордиска, Трибала и Меза. Под Домицијаном (81—96 г.) Мезија је подељена на два дела: Горњу и Доњу, тако да је Топлица спадала у прву. Али у доба цара Диоклецијана (284—305 г.), видимо на Балканском Полуострву нову поделу провинција, по којој се, баш у крају који нас интересује, стичу границе трију провинција: Горње Мезије (Moesia Superior), Дарданије и Средоземне Дакије (Dacia Mediterranea), тако да је Топлица, како изгледа, спадала у Дарданију.¹⁰⁾

8) К. Јиречек: „Историја Срба“ I 18.

9) Исто I 20.

10) Граница ових провинција ишла је, по Драгашевићу („Археолошко-географска истраживања“ — Гласник XLIV. 1877), „планинским ланцем Копаоника, Великог и Малог Јастрепаца“. Није искључено, да је трмежа ових провинција била баш на Вел. Јастрепацу, где се, по казивању г. Тих. Ђорђевића („Поред Топлице“. Братство VII. 1896. стр. 38), и данас налазе у Прокупачком срезу, више села Придворице „остаци старог друма који води на Јастребац“, где је можда било какво утврђење. Птоломеј пак (III 94), како то износи г. Ник. Вулић у своме делу „Антички споменици у Србији“ (II Споменик XXXIX. 1903.), па и Драгашевић у пом. делу, у Дарданију рачуна в градску област Naissus-a (Ниша), која се пружала чак до Praesidium-a Pompei и Timacum Minus-a на север, Remesianae на исток, до Scupi на југ, а до станице Ad fines (Куршумлија) на запад.

Многобројне ископине из римског доба које су нађене, а и данас се још стално налазе, на простору између Ниша с једне и Копанника, Пасјаче и Јастрепца с друге стране, сведоче нам о некада врло бујном и развијеном животу римских колонија у овом крају. То нам сведоче на само већи споменици онога доба, остаци насеља и градова, од којих по неки још и данас стоје (Прокупље и др.), него и остаци путева, као и безбројни мањи споменици: милиарији, надгробни споменици, новци, алати и др. ситни предмети, споменици некадањег римског живота у овом крају.

Први претставник римске власти и у Топлици, као и другде, била је римска војска, која је, у исти мах, вршила и улогу разносача римске културе, римскога живота. Нарочито у прва времена римског освојења, легионари својим животом уносе преокрет у живот дотада полудивљег, варварског становништва. Култивисање овог становништва, мешањем Римљана са староседеоцима, бива још јаче узимањем и овог становништва у римске легије, а још више од времена цара Септимија Севера (193—211), кад овај дозволи војницима да се жене и да станују изван табора. У доба цара Александра Севера (222—235), кад су војници добили земљу и кад су „као сељаци у околини својих гарнизона били наследни на земљи коју нису смели продати, а која је била ослобођена од пореза“,¹¹⁾ ова асимилација римских војника са староседеоцима, била је т. р. потпуна.

Као и у осталим крајевима Србије и овде је највише боравила Legio VII Claudia и IV Flavia. Међутим на једној надгробној плочи (профил. ари од белог мрамора), нађеној у Прокупљу,¹²⁾ налазимо натпис из кога видимо, да је под њоме био сахрањен „M. Aur (elius) Marcian (us) b (ene) f (iciarius) co (n) s (ularis)“¹³⁾ leg (ionis) I Se (verianae Ale) xandrinae“, што сведочи да је у извесно време, свакако у доба цара Александра Севера, овде боравила и Legio I Severiana Alexandrina. Овај M. Aurelius Marcianus, бесумње је као beneficiarius consularis био важна личност на стациону, који се налазио на месту данашњег Прокупља.

11) А. Јиречек: *op. cit.* I 25.

12) Описује је г. Вулић у пом. делу (Споменик XXXVIII и XLVII), а спомиње је и г. Тих. Ђорђевић у Браству VII.

13) *Beneficarii*-ма су се називали подофицири, који спадају у *principales*, а који су били ослобођени од рововских радова и стражарске службе (*vocatio puerum*). Ову је повластицу (*beneficium*) могао давати одличнијим војницима само главни заповедник провинције, али су *beneficarii* били придодани сваком вишем официру, тако н.пр. и заповеднику места (*beneficarius consularis*) и др. Службени делокруг им је бивао најразноврснији. Тако је по натпису у С. I. L. III 3412 (*Aquincum*) *beneficarius* вршио дужност *agens-a sigam (arceri)* т. ј. дужност чувара затвора. Већина их је, међутим, нар. међу онима уз заповедника места, били на важнијим тачкама пута (*stationes*) или код помоћних чета (*auxilia*) вршила дужност шефа администрације. (Dr. Pecz Vilmos: *Okori lexicon* — Лексикон старог века. I 316).

Крајња тачка на Јадранском Мору, са које је полазио пут за Ниш (Naissus), био је Љеш (Lissus). Ниш је пак за ово место био везан двама путевима, од којих један води преко дан. Дубова (ср. добрички), Злате, па даље на Медвеђу (у ср. лесковачком) оданде преко планинског гробена за Улрипи и даље. Да је и он био у употреби, сведоче остаци римских грађевина, насеља, који се око њега налазе. Чак Hahn узима,¹⁴⁾ да су и станица и град Hercules, о коме ћемо даље опширније говорити, били на овом путу. Како овај пут, међутим, не додирује Топлицу, која од њега остаје десно, ми га нећемо узимати у обзир. Нас интересује онај други пут који је Ниш везивао за Јадранско Море, одн. Љеш, а који је пролазио срцем Топлице. Овај пут налазимо само на једном путоказу (итинерару) т. зв. „Пајтингеровој табли“ (*Tabula Peutingeriana*),¹⁵⁾ чији склоп пада у доба Александра Севера¹⁶⁾ (III в. после Хр.), док га „у осталим итинерарима, као што је *Itinerarium Antonini, hierosolimi* и др. нема.“¹⁷⁾ Он је, по тој табли, ишао од Ниша на дан. Прокупље, затим Куршумлију, Преполац и даље у правцу Јадранског Мора на Љеш. Није искључено, да је у римско доба ишао од Прокупља и један пут који би водио на дан. села Беле Воде, Бучинац, Добротић, или можда од Прокупља одмах уз Пасјачу, на чијем врху има „градиште“,¹⁸⁾ па преко ове излазио на Житни Поток, одн. Злату и даље на југозапад у правцу Јадранског Мора. М. Ђ. Милићевић, у „Краљевини Србији“ (стр. 378.), држи, да је римски пут могао ићи од Добротића „на село Власе испод планине Ђака, па на Иван Кулу, преко Косе Трпезе на Васиљевац, одакле се силази на Подујево“. Он то закључује отуда, што је код Прокупља „на Топлици испод цркве (са западне стране) налазио два стара стуба“, остатке некадањег старог моста преко Топлице, а и „по предању туда је водио стари пут“. Међутим, ако узмемо у обзир тежину тога планинског пута и сравнимо га са куд и камо лакшим путем топличком долином, држим да можемо поуздано тврдити, да је главни римски друм ишао долином реке Топлице, чему ништа не сметају она „два стара стуба“ Милићевићева, пошто је то могао бити и неки споредни пут. Да ли се од Куршумлије и у римско доба одвајао пут даље уз Топлицу правцем каснијег т. зв. „дубровачког друма“, тешко је утврдити, али није искључено да је и овај пут био у употреби, утолико пре, што је Ниш морао одржавати везе са нек. провинцијом Дал-

14) Hahn: „Reise von Belgrad nach Saloniki“. Цит. по Драгашевићу: „Археолошко-географ. истраживања“. Гласник XLIV. стр. 60.

15) Др. Илија Синдик: „Старе карте југословенских земаља“. — Атлас географ. друштва Београд 1931.

16) К. Јиречек: „Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel“ 9.

17) Драгашевић: *op. cit.* 59.

18) Тих. Ђорђевић: „Поред Топлице“ 55.

мацијом. Можда није без основа домишљање г. Симе Тројановића,¹⁹⁾ који данашњем имену села Мерџеза (у горњој Топлици) налази објашњења у латинској речи „merces“ (према *tex*) „што значи еспап“, дакле указује на место где се некад, можда и у римско доба, водила трговина. Ипак више је вероватно, да име овог села — ако је заиста латинског порекла — долази од доцнијих трговаца Дубровчана и њихових кириција, који су овде отседали те и месту дали име, а у чијем говору има много речи и израза латинског, одн. романског порекла.

У уској вези с овим путевима стоје и римска насеља, одн. градови и градићи чији су остаци посејани по Топлици и изван ових путева. Градови, или како су се називали „stationes“ (станице), подизани су нар. на местима где је важна укрштајна тачка или какав кланац, одакле је лако вршити надзор. Станице су биле једна од друге удаљене по неколико римских миља,²⁰⁾ а растојања су била означавања камењем т. зв. „milliare“ (миљокази). Такво камење нађено је у Топлици на разним местима, а у Куршумлији чак су нађена два „миљоказа“, од којих на једном стоји Mil IX,²¹⁾ а на другом Mil II.²²⁾

Пошто смо стали на то становиште, да је правац главног пута Naissus—Lissus (Ниш—Љеш) ишао долином реке Топлице, да видимо сад — према Пајтингерој табли — и важнија места, која су се налазила на разним његовим тачкама. Од Ниша до Љеша, станице иду овим редом и размаком:

Naissus

ad Herculem XIII т. ј. XIV римских миља

Hammeum VI

ad Fines XX

Vindensis XX

Vicianum XIX

Ulpiana

Theranda XXV

Gabuleum XXX

Grevena XVII

ad Picaria XXX

Lissus XXX²³⁾

Покушаћемо да одредимо која су ово места, односно да утврдимо, која су данас насеља на њиховим местима у нашој области. Али пре но што бисмо на ово прешли, рећи ћемо

19) С. Тројановић: „Наше кириције“. Срп. етн. зборник XIII стр. 83.

20) Римска миља (*mille passuum*) износи 1482 m.; 3 миље иду на 1 час хода.

21) Тих. Борђевић: „Поред Топлице“ 73.

22) Премештаји—Вулић: „Антички споменици у Србији“. Споменик XLVII. 164.

23) Бројеви означавају римске миље. Код Драгашевића до станице *ad Herculem* има XIII миља.

још нешто о правцу овог пута, којим је он ишао од Ниша до дан. Прокупља. На првом месту ћемо нагласити, да то није онај правац којим данас иде тај пут (Ниш, Мрамор, Александрово, Мерошина, Југбогдановац, Божурна, Прокупље), који је грађен тек у новије доба, те се природно на овом путу нигде не налазе какви год било остаци из римског доба. Међутим то не можемо рећи за други, југозападни правац, који иде на дан. Балајинце (у ср. добричком), па даље на Бакус, а оданде преко Житорађе на Прокупље. Скоро сви истраживачи и путници који су пролазили овим крајевима, налазили су у правцу овог пута остатке, за које закључују да су из римског доба. То су у првом реду остаци код села Балајинца т. зв. Градиште, чије порекло већина наших научника (г. г. Н. Вулић, Тих. Борђевић) ставља у римски период.²⁴⁾ Од овог „градишта“, чије нам старо, римско име није познато, пут је свакако ударао на дан. Бакус, а затим на Житорађу, где и Каниц налази „античке развалине“,²⁵⁾ и оданде на Прокупље.

Са овим ћемо прећи на одређивање места (набројаних у Пајтингерој табли) на путу кроз Топлицу.

На првом месту наводи се тамо станица *ad Herculem*, удаљена од Ниша XIV рим. миља. Које би данашње место могло бити *ad Herculem*? По Новаковићевом мерењу на Кипертовој карти, *ad Herculem* пада пред Мрамор,²⁶⁾ али та би се хипотеза можда могла одржати, кад би овај пут ишао тим правцем, међутим, ми смо се напред одлучили за други правац тога пута. Но и кад бисмо усвојили овај правац, *ad Herculem* не би могао бити пред Мрамором због раздаљине од 14 рим. миља од Ниша, што би значило више од 4 часа хода, колико у ствари нема. Драгашевић, као и Катанчић по Данвиљу, узима да је *ad Herculem* дан. Прокупље,²⁷⁾ што закључује из ових разлога: а) Природно је да пут из Ниша за Љеш иде долином Топлице „која је баш у томе правцу“. б) „Од Ниша до Прокопа (тако Драгашевић зове Прокупље) онолико је, колико у Таблици пише“. в) „Звук“ *Hercules* и Прокоп „сличан је“ (!!).²⁸⁾ Како је прокупачки град на брду (Хисару) око кога је Топлица прокопала (отуд „Прокоп“), као неки канал, то се — вели Драгашевић — „и име латинско *Hercules* слаже са стањем овог места, јер су Римљани као и

24) Изузетак чини г. Др. М. М. Васић, који у свом приказу „Антички споменика“ г. Вулића, побја ово његово мишљење, налазећи да развалине балајначког града не „датирају из овог доба“, што закључује по грађевинском материјалу који је тамо употребљен. (Старинар IV стр. 64).

25) F. Kanitz: „Das Königreich Serbien u. das Serbenvolk v. der Römerzeit bis zur Gegenwart“. II B. 286.

26) Ст. Новаковић: „Земљиште радње Немањине“. Годишњица I. стр. 227.

27) Оп. cit. 60.

28) Исто.

Јелини давали назив Херкула тамо, где је изгледало, да је јака снага радити морала, те нешто да се начини²⁹⁾. На први поглед је јасно, да се ни један од ових Драгашевићевих разлога не може одржати, изувимајући, можда, онај под а). Пре свега не стоји да је од Ниша до Прокупља 14 рим. миља, што би значило више од 4 часа хода. Међутим данас треба оволико времена колима и то дан. друмом који је краћи од старог пута, а износи око 29 км. Онај пак разлог под в) чини нам се потпуно неозабиљним, јер између „Hercules-a“ и „Прокопа“, „слично је“ само оно р и к који се налазе у обе речи. Исто тако није ничим могуће доказати ни ону тврдњу о имену Hercules због положаја места на коме је град, што, уосталом, не одобрава ни Каниц³⁰⁾. Предњем свом мишљењу додаје Драгашевић³¹⁾ још и ово: „Јорнаидес вели, да се из Ниша за Ulpiani иде преко Castrum Herculis. Манерт према тој белешци мисли³²⁾ да је то онај ad Herculeum у табlici забележени „храм“, који је од Ниша удаљен XIII миља и за који и он мисли, а и ми (т. ј. Драгашевић) одлучисмо да је Прокоп. Ал по нашем мишљењу лако може бити, да ad Herculeum и Castrum Herculis није једно исто, ма да је и обоје близу Ниша. Castrum Herculis може бити и Курвин-град (Корвин-град), преко кога је такође водио неки пут па можда баш овај за Ulpiani... који би се од онога за Љеш имао одвајати код Vindensis-a“ (Подујева?) — Како смо већ нагласили, сама раздаљина између Ниша и Прокупља не дозвољава нам да ad Herculeum XIV ставимо на место дан. Прокупља, а у томе нас нар. подржава и мишљење Фел. Каница, коме је „несхватљиво, како је Драгашевић... могао идентификовати ад Herculeum, које је у табли означено са XIV (XIII) миља од Ниша са Прокупљем, које је од Ниша у ваздушној линији удаљено 16 миља.“³³⁾ Ad Herculeum дакле морамо тражити ближе Нишу, правцем означеног пута, па како то није — због своје близине Нишу — ни Корвин-град, ни развалине код Балајинца, највероватније је, да су ad Herculeum остаци римског града код дан. Житорађе, (на брду с леве стране Топлице више села Глашинца).

Од ове станице идући уз Топлицу, долази Hammeum VI, дакле место удаљено 6 рим. миља од станице ad Herculeum. Природна раздаљина између Житорађе и Прокупља, дозвољава нам да ову станицу ставимо на место дан. Прокупља, односно да у развалинама на Хисару, на југозап. страни вароши, гледамо некадањи римски град Hammeum. Међутим Драгашевић, сасвим логично, пошто је усвојио да је ad Her-

29) Исто.

30) Op. cit. 286.

31) На стр. 76.

32) Mannert: „Geographie der Griechenn u. Römer“. VII. 108.

33) Op. cit. 286./287.

culeum дан. Прокупље, иде даље уз Топлицу тражећи Hammeum VI, а са њиме у исти мах и станицу ad Fines XX. Али како му се ипак учинио велики несразмер између ad Herculeum и идуће станице Hammeum VI, за који он држи да је дан. Куршумлија, а такође и између ове и идуће станице ad Fines XX, Драгашевић код обе станице исправља бројеве³⁴⁾ миља, те би тако по њему било Hammeum XVI (Куршумлија) и ad Fines X (Преполаца или Мердаре).³⁵⁾ Кад смо се одлучили за ad Herculeum да је код дан. Житорађе, немогуће је да прихватимо ову хипотезу Драгашевића утолико пре, што је тешко акцептирати оно поправљање бројева миља. Међутим оно нам није потребно за мишљење да је Hammeum дан. Прокупље, јер стварна раздаљина између Житорађе и Прокупља, одговара, отприлике, даљини од 6 рим. миља. Поред тога ову претпоставку оправдава и та околност, да се на Tabuli Peutingeriani баш од Hammeuma одваја још један пут у југоисточном правцу, који излази на Stobi и даље на Солун. То би одговарало и географском положају Прокупља, од кога и данас иде један пут који се код Топличког Кочана везује за друм Ниш—Скопље—Солун. Идући даље уз Топлицу, ставићемо идућу станицу ad Fines на дан. Куршумлију, што би такође приближно одговарало стварној раздаљини између Прокупља и Куршумлије.³⁶⁾

Разуме се да и после свега изложеног, ми не можемо ово узети као тачно тврђење, јер би нам за то свакако требало и других, стварних доказа нар. материјалне културне историје и археологије чега данас још немамо, али, свакако, као највероватнију претпоставку можемо сматрати: да је станица ad Herculeum код дан. Житорађе, Hammeum дан. Прокупље, а ad Fines дан. Куршумлија.

Сви су ови некадањи градови, постављени на важна места саобраћајне мреже, били чувари пута уз који су саграђени. У том погледу нар. је интересантан Hammeum (Прокупље). Још доста добро очуване његове развалине на Хисару, оживљују у нама слику некадањег римског града, који је саграђен на врху брда, око кога Топлица прави скоро читав круг, а које затвара топличку долину. Данас на његовој југоисточној страни стоје остаци спољне 3 куле, као и на северозападној страни рушевине спољног зида; у град се улазило стрмим путем са североисточне стране; у средини се види

34) Током векова је — вели он — који од многобројних преписивача таблице, једно X овго спустио доле, те је тамо место XVI остало VI, а доле место X постало XX“. (Op. cit. 63).

35) Исто. Ad Fines, би — по њему — била граница између Daciae mediteraneae и Dardaniae.

36) Овако исто закључује и Ф. Каниц у свом пом. делу. (286/287).

место некадањих зграда за становање,³⁷⁾ сасвим доле у дну брда, излази се уз Топлицу (са северозап. стране) врло висока, доста добро очувана кула.³⁸⁾ С обзиром на означену улогу римских градова у Топлици, разумљиво је да је у њима било војске, о чему смо, уосталом, напред већ говорили. Али ни овде, као ни другде, није било само војске и ратовања; римска држава оставила је у Топлици и трагове свога културног живота и цивилизације. Неоспорно је да и овде доба римске окупације значи велики напредак у културном погледу. Подизани су друмови, грађени градови, стварана насеља, отворани рудници, обрађивана поља, па се чак мислило и на удобност људи: dizана су купатила која су стајала на услузи не само становницима појединих места, но и пролазницима, путницима.

У овом, културном погледу, Топлица још није довољно, или боље да кажемо још уопште није испитана, да бисмо могли стећи јасну слику о њеном културном стању у римско доба, али и из овог мало података који су нам познати можемо тврдити, да су и римска насеља и градови у Топлици, „насупротив дрвеним селима и тврђавама са насипима из предримског доба, пружале слику јако одмакле културе“.³⁹⁾ Старине из римског доба, које се налазе у данашњем Прокупљу и Куршумлији, заостали зидови, цигле, римски новци,⁴⁰⁾ указују на то, да су и римске вароши биле на истим местима на којима су и данас, што је код Прокупља могло бити т. зв. „подграђе“, док је сам град на Хисару. Бесумње је и уређење тих вароши пружало сличну слику вароши у другим провинцијама римске империје, које су имале „правилне поплочане улице, а снабдевене беху водоводима, купкама, трговима и дворницама са стубовима, храмовима и јавним зградама“⁴¹⁾ итд. Између осталог, остаци једног купатила, за које се држи да су из римског доба,⁴²⁾ налазе се на источној страни Прокупља, код т. зв. „Слана Чесме“. Начин зидања, материјал којим је зидано, свакако указује на римско доба; и данас се виде у

37) Приликом копања темеља за зидање „Савићевца“, нађени су остаци ових зграда (цигле, одломци капитета и др.) као и нешто рим. новца (по причању — ја га нисам видео, нити могао сазнати где се данас налази — нађен је и један са ликом цара Константина, кован у Нишу).

38) Исту улогу — чувара пута — имао је и онај град, чије се рушевине налазе на десној обали Топлице, на брду „Дуваровине“ код Виче.

39) К. Јиречек: Историја Срба I 27.

40) У Прокупљу је нађено 5 бакарних римских новца величине предратне паре са натписом *Secur. gerubi.*, један римски влатник (Милићевић „Краљевина Србија“ 373), бронзани новци из доба цара Германика и Александра Севера. (Својина г. Б. Ђорђевића-Челебона трг. у Прокупљу).

41) К. Јиречек: Исто.

42) Милићевић.

зиду остаци водоводних цеви, којима је вода разношена по купатилу. Поред једног зида очувана је и једна „кабина“ на сводове. За неких 10—15 m на исток налази се сада (обновљена 1898) т. зв. „Слана Чесма“, за чију воду кажу да је лековита, па није искључено да је вода са овог извора послужила и старом римском купатилу. Али ако је ово неизвесно, безусловно је сигурно да је Куршумлијска бања и у римско доба била позната као лековито место. Ту је, наиме, нађена из римског доба „профилирана ара од сивог туфа...“ са натписом:

*Nymphis salutaribus — Cat[t]ius
Cele[r] p]ontifex c[um] L]ucilla coniuge
[et] Lucio et Sexto filiis.*

„Посвета *nymphis salutaribus* показује да су бањске терме још у старо доба биле употребљаване“⁴³⁾ те да је ова бања и у римско доба служила као лечилиште, а такође и као купатило у коме су се освежавали путници који су овуда пролазили. Овај високи римски чиновник, *Cattius Celer*, члан највише свештеничке колегије, свакако је са својом породицом тражио лека у овој бањи, па оздравивши, из захвалности оставио спомен-плочу „*nymphis salutaribus*“. Овакво једно купатило је и оно, већ споменуто (стр. 9) код Виче, где су нађене и водоводне цеви из римског доба.

Како Топлица спада у сферу домаћаја Копаоника, то је и она свакако играла улогу у експлоатацији рудног блага које је овај увек богато крио; истина, досад познати остаци римских рудника налазе се на западној страни Копаоника (Сочаница), али свакако да их је било и с ове, источне стране, јер н. пр. у Нишу је била „ерарска фабрика оружја“⁴⁴⁾ а несумњиво је гвожђе добивано између осталог и из Копаоника. Поред тога познато је да је у њему постојала и ковница новца.⁴⁵⁾

Сама провинција била је уређена као и остале провинције римске државе. Сва је Топлица била посејана насеобинама римских ветерана, који су се ту били настанили и обрађивали земљу. О томе нам сведоче многи налази не само уз означени пут *Hammeum — ad Fines* (околина Конџеља, Драгуше,⁴⁶⁾ Виче), но и даље од пута: око Блаца, па и у горњем Добричу, код Облачине, Биљега, нар. око Балиновца.⁴⁷⁾ Римска култура, дакле, продрла је и у ове крајеве, унела у њих уређен, напредан живот; допринела је да је и овај крај изишао из степена варварства, те се у томе погледу изједначио са осталим напреднијим областима римске империје.

43) Премерштајн—Вулић: *op. cit.* Споменик XXXVIII 25.

44) К. Јиречек: *op. cit.* I. 30.

45) Види напомену 37.

46) Тих. Ђорђевић: *op. cit.* 39, 45.

47) Ту је нар. многе ствари и новац нашао пре рата г. Смилко Спасић, сада учитељ у Нишу, чија је вбирка за време рата пропала.

*

Деобом римске државе на два дела (395 г.), Топлица је припала њеној источној половини, те тако дошла у сферу источних утицаја, источног живота, источне културе. У доба деобе, етнички односи у овом крају још се не мењају; становништво Топлице је махом латинско, док се по планинама стварао нов етнички елемент, мешавином илирских староседелца и латинских дошљака. Али сеоба народа и пертурбације које су њоме произведене свугде па и овде, донеле су знатне измене у етничким, као и у политичким односима. Не упуштајући се у приказивање стања које је овде владало у доба сеобе народа нагласићемо само то, да је Топлица, од некада напредне области са извесном културом римског доба, постала попрште сталних борби, те тако и доживела уништење свега онога што је некад значило културу.⁴⁸⁾ Топлица поста пустиња, коју у први мах, изгледа, не населише ни први Словени, јер по К. Јиречку, баш ту се чак још и „у XI и XII веку простирало на неколико дана хода широка (шумска) пустиња, у пространом пограничном појасу између Срба и Византинаца, између византијских пограничних градова Призрена, Липљана и Ниша с једне, и српских планина на Лиму и Ибру с друге стране“.⁴⁹⁾ Византија је, међутим, своју власт проширила временом и на Топлицу, борећи се с времена на време са навалама разних варвара, међу којима налазимо и Словене. После српске окупације, нар. под Немањом, брзо су били насељени ови од природе богати крајеви.⁵⁰⁾

Политичка историја Топлице у IX, X и XI веку, врло је тамна. Јасно је међутим то, да је Топлица у ово доба у саставу Византије, и да је као византијска област спадала под власт нишког стратига. Међутим, у доба стварања самосталних српских државица, она је долазила час у њихов састав под врховном влашћу византијском, која уосталом бар номинално траје до поч. XIII века, час је пак у саставу Византије; с времена на време остаје на граници према Византији, или Бугарима. Сва је област у ово доба изменила своју физиономију, и од римске добила грчку. Па и градови су, разуме се, променили своја имена; немамо података за све, али знамо на пример, да се римски *Namnetum* (Прокупље) свакако у ово доба зове грчки „*Κόμπλος*“ (Комплос).⁵¹⁾

У етничком смислу, слика се у многим мења од доласка Словена у ове крајеве, који су већ у IX и X в., изузимајући градове, потпуно словенски. У XI веку је већ позната и топографска наменкатура словенска, како ћемо мало ниже видети.

48) Ст. Станојевић: Византија и Срби, I 120.

49) К. Јиречек: *op. cit.* III 172.

50) Исто.

51) К. Јиречек: „*Die Heerstrasse...*“ 77.; F. Kanitz *op. cit.* 138.

Крај X и поч. XI века значи на Балканском Полуострву период словенске владавине и покушај стварања једне самосталне словенске државе. То је доба, у коме је створена т. зв. „Самуилова држава“, чији иако кратак век (976—1018) претставља догађај од знатне важности. У саставу те државе била је и Топлица, јер се између епископија, које у то доба спадају под власт охридског архиепископа, спомиње и топличка,⁵²⁾ што значи да је Топлица и у политичком погледу била у саставу Самуилове државе. Ово је утолико сигурније, што се зна да је и у ово доба, као и доцније, црквена подела значила у исти мах и политичку. Но и после пропасти Самуилове државе, византијски цар Василије II (976—1025) састав и јурисдикцију охридске архиепископије оставља непромењене. Он 1020 год издаје три повеље, којима потврђује састав и границе те архиепископије. Тако, по њима, међу епископима и епархијама које спадају у њену јурисдикцију, налазимо и: „*τον ἐπίσκοπον Νίσου εἰς ἀντην τὴν Νίσου καὶ Τόπλιτσαν*“.⁵³⁾ Свакако да се овде под „Топлицом“ не подразумева само област, но у исти мах и седиште топличког епископа, доцније Беле Цркве, данашња Куршумлија.⁵⁴⁾

52) П. С. Срећковић: „Преглед историјских извора о кнезу Лазару и Краљевићу Марку“. Споменик XXXVI.

53) Ст. Новаковић: „Српске области X и XII века“. Гласник XLVIII 115.

54) К. Јиречек: „*Die Heerstrasse...*“ 77.

II Доба Немањића, Лазаревића и Бранковића

Тежња српских жупана рашких да прошире границе својих области на југоисток и исток, доводила их је врло често у сукоб и формалне ратове са Византијом, када су из својих области нападали на пут Београд—Ниш—Цариград, у главном преко Топлице. Приликом оваквих напада било је и делимичних успеха, јер су, како то вели К. Јиречек, „убрзо српски удео кнежеви седели у планинама између Раса и Ниша“¹⁾ — дакле и у Топлици — а византијска граница се помиче „од Раса све до у близини Ниша“²⁾; врло је вероватно да су градови, који су сачињавали онај „прстен градова“ који је заштићавао Ниш (у нашој области Балајинац), сада били погранични градови византијске империје.

Са овим улазимо у доба, у коме главну улогу игра *Стеван Немања* (1168—96), човек, који је својом способношћу ударио темељ потоње српске величине и повео српску државу и наш народ новим путем. Тај човек, дакле, започиње своју историјску мисију у нашој Топлици, „чести отачаства својега“.³⁾

Један од првих биографа Немањиних, његов син Стеван Првовенчани, овако приказује његово ступање на политичку позорницу српске историје: „Доспѣвшоу же њемоу до реда юношъска... дана бысть њемоу чество тѣхъствия њего, *восточъна страна рекома я Топлица*, Ибаръ же и Расина и глаголемье Рѣкъ“.⁴⁾ Не упуштајући се у то, до овога пута поближе означавамо које се области имају разумети под овим именима, ми ћемо нагласити тај факт, да је и Топлица једна од оних области које су спадале у „очевину“ Немањину, да су, њоме управљали и његови преци, да је она, дакле, од старина у држави српских кнежева. Да се пак овде имају подразумевати области, а не само реке или места, неоспорно је. То је,

1) К. Јиречек: „Историја Срба“ I 158.

2) Исто 181.

3) Стеван Првовенчани: „Живот Стефана Немање“ (М. Башић, „Старе срп. биографије“ 32).

4) По Ст. Новаковићу: „Земљиште радње Немањине“. Годишњица I стр. 172. Исто и у срп. преводу М. Башића на нав. месту.

уосталом, већ давно утврђено.⁵⁾ Данас је ван сваке сумње, да је Топлица била у саставу првобитне удеоно кнежевине Немањине, не само то, она је била и њен центар. Ово нам нар. потврђује и сама територија ове кнежевине, чија је граница ишла „од предела Звечанског низ Ибар западном границом његових притока, осим Рашке, после низ Мораву, па од Сталаћа границом Расине уз Мојсиње, и после низ Јастребац, како се деле воде Морави и Топлици на Прокупље, које се пређе звало *Копријан*,⁶⁾ којим се именовано као град помиње у нашим споменицама. Одатле је граница ишла венцима који с југа деле воде Топлици, па је пресецајући негде горњу долину Лаба (који је цео Немања позније од Грка освојио), спуштала се у Ситницу према врховима који деле воде Ибру, Ситници и Белом Дриму“.⁷⁾ Између осталих пограничних градова који су бранили ову Немањину област био је како видимо и Копријан (Прокупље). Положај Топлице у Немањиној кнежевини показује, да је она била у центру њезину, шта више, изгледа да је она, у прво време, била и њен политички центар. Јиречек је тога мишљења, да се „у гоњем крају Топлице... очевидно налазила... престоница“⁸⁾ Немањина. У њој је Немања имао и свој двор, који је, „по казивању Никите Акомината, био од дрвета и камена, окружен унаоколо дрвеним плотом“.⁹⁾ Али Немања је ову своју област и проширио, добивши од цара Манојла, приликом њихова састанка у Нишу (око 1159) и Дубочицу¹⁰⁾ (лесковачки крај). То је Манојло учинио да би задобио Немању за себе, а и да би утврдио своју границу према овом српском жупану, који је већ почео показивати своју експанзију и тежњу за проширењем своје области.¹¹⁾ Осигуравши се и с те стране, Немања приступа и делима, која у оно доба одају несумњиви знак културе и напретка, а која у исти мах доприносе, да се име једног владоца потпуно ујлеби у народну свест, тако да и доцнија, врло далека поколења певају, да је Немања „потрошио благо“ на грађење задужбина, те тиме оставио у народу трајан спомен свога господства и своје величине.

Ми ћемо се задржати само на оним Немањиним задужбинама, које су подигнуте у Топлици, а то су: *манастир Св.*

5) Ст. Новаковић у свом, поменутом раду „Земљиште радње Немањине“. Ту он полемишује са А. Мајковом, нар. наглашује, да је овај „побркао узевши имена предела за имена места“, што се уосталом јасно види и из самог текста Првовенчаног, где се вели „источна страна“, дакле област.

6) И код К. Јиречека. „Die Heerstrasse...“ 77.

7) Ст. Новаковић: „Земљиште...“ 176.

8) „Историја Срба“ I 190, 202.

9) Исто III 272.

10) Ст. Првовенчани (М. Башић) 33.

11) Ст. Новаковић: „Немањинске престонице Рас, Пауни, Неродимља“. Глас 88, стр. 6.

Богор одице, на ушћу Косанице и манастир Св. Николе на ушћу Бањске у Топлицу код Куршумлије. Рушевине оба манастира, од којих је Св. Никола боље очуван, виде се и данас.

Несумњиво најаутентичнији хронограф овог времена, Стеван Првовенчани, овако нам приказује зидање ових манастира: „Дошав (Немања), ни мало не задоцнев, почне журно зидати у отачаству својем, у Топлици, храм пресвете Богородице, на ушћу реке по имену Косанице... И опет, овај наш господин свети, не могући зауставити срца свога распаљен Христовом љубављу, поче зидати храм светога архијереја и чудотворца оца Николе, близу свете Богородице... на ушћу реке Бањске“.¹²⁾ Уосталом о томе, да је ове храмове подигао Стеван Немања сведочи нам у својој биографији Св. Симеуна и његов син Сава, али много краће но Стеван Првовенчани.¹³⁾ Између ова два Немањина биографа разлика је само у томе, што Св. Сава на прво место ставља манастир Св. Николе, као први назидани, а на друго Св. Богородицу. Осим тога Св. Сава изрично вели да су то „манастири“, док Првовенчани истина вели само „храм“, али одмах додаје: „И украсив га свима правилима црквеним, установи у њему сабор црница (калуђерица), са часним и богољубивим подружјем својим, по именом Аном. И предаде јој храм Пресвете, да се стара о њему по сваком делу и о црницама које установи у том манастиру светом“. Дакле Немања је овде основао женски манастир Св. Богородице, којим је управљала његова жена Ана, доцније монахиња Анастасија¹⁴⁾ На другом месту такође додаје: „И сврши храм Светом Николи и установи у њем правила о црнцима (калуђерима), како да славе Господа Бога непрестано; дакле ту основа Немања мушки манастир.

Не само ближи Немањини биографи, него и каснија поколења, уопште и не сумњају да су оба ова храма Немањине задужбине, тако да то, као опште познату ствар, само нотирају. Између осталих споменућемо овде Родослав врхобрезнички, Летописе: пећки, дорпатски, сеченички, Руварчев, ковиљски,¹⁵⁾ као и „Лѣтопись царемъ србскимъ“¹⁶⁾ и др., који сви потврђују да је Немања подигао оба ова манастира. Немања је обе ове задужбине подигао после добивања Дубочице (око 1159), а свакако пре 1170 год., када је већ потпуно самостално седео на престолу великих жупана рашких. Подигао их је дакле у времену, кад се његова власт ограничавала на предео „отачаства“, на Топлицу, те баш и зидање оба ова манастира, који су ту претстављали центар духовног живота

12) М. Башкић: *op. cit.* 33 и 34.

13) Св. Сава: „Живот св. Симеуна“. (М. Башкић, *op. cit.* 5).

14) Исто 13.

15) Љ Стојановић: „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменци, записи и др.“ Споменик III.

16) Ст. Новаковић: „Лѣтопись царемъ србскимъ“. Споменик LI.

у овом крају, јасно доказује, да је ту негде морао бити и центар политичког живота његове државе.

По времену у коме су зидане и црква Св. Богородице и Св. Николе, спадају међу најстарије грађевинске споменике који се налазе на територији Србије. И једна и друга још нису довољно стручњачки испитане, да бисмо могли стећи дефинитиван суд о њиховом архитектонском стилу, њиховим архитектонским узорима. Изнећемо фрагменте овде — онде разбацаних мишљења наших стручњака и историчара о њима. Сви они много више говоре о храму Св. Николе, пошто је он до данас више очуван, те даје јаснију слику величине и лепоте ове грађевине, док се Богородичин храм тек летично спомиње.

Од храма Св. Богородице данас видимо рушевине, које претстављају остатке некадањих спољних зидова, као и делове зиданог иконостаса. Г. Д-р Влад. Петковић¹⁷⁾ налази да и ова црква, као и Богородичина црква Градац (недалеко од Рашке) има неке сличности са Жичом (тип триконхоса, са полукружним певницама), што потсећа на цркву Лавре Св. Атанасија на Атосу. Своје порекло води овај тип са истока, заступљен је у Јерменској и Грузији, а колевка му је, можда, у Персији и Египту. (а г. Петковићем се донекле слаже и Gabriel Millet, који држи да је за обе цркве „Немањин архитект узео много старије образце, јер он никако није подражавао новине тога доба... Он је узео образце из веће даљине... Звиста ми треба да их тражимо на земљишту Анатолије или боље на Кавказу...“ дакле даље на истоку.¹⁸⁾ Цитирано место се истина више односи на храм Св. Николе, али се може тицати и цркве Св. Богородице, јер су оне обе зидане у врло кратком размаку времена, а није искључено да су обе имале једног неимара. У сваком случају оне носе на себи све одлике византијског црквеног стила XII века.

Храм Св. Николе, који је више очуван од Богородичина храма, те је стога и привлачио већу пажњу наших археолога, диже се на левој обали Топлице, на брежуљку према ушћу Бањске, не на самом ушћу. Од некадањег храма данас се још види доста добро очуван његов главни део са кубетом. То је „обичан квадрат покривен широким кубетом на сводове. Четири величанствена лука пролазе кроз зидове и оцртавају се на четири фасаде ширећи се ка врху... према кубету“.¹⁹⁾ У препрати десно, на земљи, види се округла, свакако, крстионица од тесана камена. Испред овог дела храма, види се једна од двеју кула (северна), које су некад биле међусобно спојене сводом, под којим је био трем. „У целом распореду ове цркве

17) Др. Влад. Петковић: „Жича“, Старинар I 1906. стр. 151.

18) Gabriel Millet: „L'ancien art Serbe. Les églises.“ 1919. стр. 54.

19) Исто, 52.

и њеном склопу, опажа се тежња, да јој основ буде богатији спајањем разних простора, а изглед живописнији извођењем разних облика. Леп утисак много потпомаже укусни распоред градива, опеке и лепа-малтера, који је по склопима зидова исто толико дебео колико и опека²⁰⁾. Што се тиче стила, поновићемо оно што смо рекли и код Богородичина храма: он је византијски, али са извесном примесом Запада, као што се н. пр. и код друге једне, позније задужбине Немањине — Студенице, опажају две културне струје: источна и западна, „тако да је источна, из Византије, претежнија, јер даје главну замисао, а западна се јавља само у спољним облицима, који служе за украс“²¹⁾. У чему се код ове цркве састоји тај утицај Запада, ми ћемо мало даље нагласити. Gabriel Millet узима да је наша црквена архитектура постала за време Немање, док А. Стефановић држи²²⁾ да је она имала и свој период пре овога („први период“), од времена преласка Срба у хришћанство па до Немање. Но без обзира на ово, нас нар. интересује тврдња G. Milleta, да је ова црква „предак“ целе групе цркава које су подигнуте у доба Стевана Немање. По њему, ово су први основи целе потоње рашке архитектонске школе, која, за разлику од македонске, „тражи једноставне облике... како на појединостима у задњем делу цркве, тако и на кубетима“²³⁾, а свему овоме је, по Millet-у, Немањин неимар налазио узор у Светој Гори.

Горе смо нагласили да на овој цркви опажамо два утицаја: источни и западни. У чему је, дакле, тај западни утицај? Одмах ћемо рећи, да је он у оним двома кулама, које су биле подигнуте испред главног дела храма, а које су међусобно биле везане сводом, тако да је простор између њих чинио трем. Већ и М. Валтровић налази да „према данашњем гледишту на особине византијске архитектуре куле јој у опште нису својствене у непосредној вези са црквом. Где те везе има, ту је, вели се, утицао облик какве цркве с кулама на западу... Паперта с кулама је (овде) доцније дозидана“²⁴⁾. И G. Millet налази да су ове куле са тремом „доцније дозидане“, но уједно наглашава да су оне зидане под утицајем запада, „на латински начин“²⁵⁾. Кад се зна да рашка архитектонска школа нарочито обраћа пажњу — по угледу на Св. Гору — задњем делу храма, као и централном храму, онда је врло вероватно да су ове две куле уз храм Св. Николе дозидане доцније, у сваком случају након потпуног довршења храма,

20) Исто, 22.

21) Исто, 19.

22) А. Стефановић: „Стара српска црквена архитектура и њен значај“. С. К. Гласник IX (1903) стр. 49.

23) G. Millet, op. cit. 76.

24) М. Валтровић: „Поглед на стару српску архитектуру“. Гласник 21.

25) Op. cit. 52.

можда још за владе Стевана Првовенчаног (1196—1223), или нешто доцније. Ђорђе Стратимировић, у расправи „О прошлости и неимарству Боке Которске“, упоређује овај Немањин храм са црквом Св. Трифуна у Котору, која такође има два звоника, куле; оне су дозидане за владе Стевана Првовенчаног, који је „градњу звоника и покренуо и извршио“²⁶⁾. Кубе и полигонални облик апсиде „стоје у опреди са кулама“, те „узимати куле већ у исконски облик грађевине, било би нешто посве необично у оно вријеме по нашим крајевима. С тога разлога — наставља Стратимировић — готово смо увјерени, да црква Св. Николе за Немање још није имала кула.... Куле у Св. Трифуна.... су приновак Краља Стефана Првовенчаног. Настаје дакле питање: када бише надограђене куле уза цркву у Куршумлији, и нијесу ли исте тек по узору которском постале? За првенство Котора у томе погледу могла би свједочити та чињеница, да куле на квадратној основи припадају западњачком стилу; а град Котор ближи је, по географском положају, као и по, тада већином још, становништву, западу“²⁷⁾. Из свега овога је јасно, да су куле уз храм Св. Николе дозидане доцније, а да је првобитна црква, како ју је подигао Немања, била без њих. Поред тога јасно је и то, да су оне могле бити подигнуте, под утицајем западне архитектуре, свакако тек у доба Стевана Првовенчаног и то нарочито у оном периоду његове владавине, када је западни утицај био врло јак.

Ове куле су стајале још и у другој половини XVII века, јер у то доба (1669 год.) их је још видео енглески лекар Доктор Едвард Браун, када је путовао кроз нашу земљу, те вели да је код Куршумлије „видео један манастир и једну стару цркву са две лепе куле“²⁸⁾, дакле тада још „лепе“, што значи још доста очуване. У другој половини XIX века међутим, када је Хан онуда путовао, једна се већ била срушила, и то десет година пре његова путовања.²⁹⁾

На старим надгробним плочама око цркве није откривени један натпис, међутим у самом храму, у његову поду, нађене су три старе надгробне плоче и на свакој по један запис; плоче су излупане, разбијене, а натписи прилично нечитки.³⁰⁾

26) Споменик III стр. 32.

27) Исто 33.

28) Ст. Новаковић: „Белешке доктора Брауна из српских земаља од год. 1669“. Споменик IX стр. 41.

29) Ст. Новаковић: „Земљиште...“ 187.

30) Записи су прикавани у „Краљевини Србији“ М. Ђ. Милићевића (стр. 359). По њој Први запис има 19 реди, он је из 1292 или 1343 (?). ... Други запис има 8 врста; он је од 5-VII-1349. Из њега се види да је ту сахрањен „Никола звани Вратко син Чи(хо)рића Вратка.“ (О њему ћемо даље још говорити). „Трећи је запис од 13 врста; из 1332 и 1339, месеца октобра. У њему се каже да је умрла и ту сахрањена Агряпина, световним именом Мирослава, кћи (Ба)лшина, а жена жупана Ма(ле)на“.

Обе ове цркве биле су покривене оловним кровом, а иначе су биле, ваљда, беле, због чега су, не само оне но и само место, назване *Беле Цркве*, како се Куршумлија зове још и у XVII и XVIII в., а данашњи назив је добила од Турака баш због овог оловног крова („куршум“) који су они скинули и прелили у пушчана зрна. По К. Јиречеку,³¹⁾ пак некада се, можда баш и у време Стевана Немање, и само ово место звало „Топлица“.

Манастир Св. Николе био је седиште топличког епископа не само за време српског господства, него и за време Турака, до велике сеобе Срба (1690 г.), када је тадањи топлички епископ заједно са народом прешао у Аустрију, а наслов белоцркванског и топличког епископа носио је од тада нишки епископ. Топличку епископију основао је, још приликом прве организације самосталне српске цркве, Св. Сава (1219) и у реду његових епископија видимо и топличког епископа у храму Св. Николе.³²⁾ (Овде ћемо још споменути, да се име Св. Николе још и данас донекле очувало у имену села Микуљана, које се налази недалеко од Куршумлије, северозап. уз Топлицу).

Кад је говор о старим храмовима у Топлици морамо напоменути, да, по мишљењу А. Стефановића, садања варошка црква у Прокупљу, која је обновљена 1734 год., води своје порекло из времена пре Стевана Немање,³³⁾ а G. Millet³⁴⁾ држи да она спада у т. зв. „македонску школу, која је наклоњена базилици са три лађе“. Ова црква заиста има три дела, три лађе, под једним кровом, чиме Millet-а „потсећа на стари модел Св. Софије Охридске“. Ако би се могла утврдити ова веза, и ако би све горње било тачно у односу на нашу цркву, онда би се могла одржати хипотеза, да је овај храм подигнут још у доба, кад је овај храм био у саставу охридске архиепископије, дакле у времену Самуилове државе (976—1018). Ако би се ово могло и утврдити, прокупачка црква би била најстарија позната црква у Топлици и једна од најстаријих наших цркава уопште.³⁵⁾

Вратићемо се на политичку историју Немањина доба, утолико само, уколико је она у директној вези са прошлосту наше области.

За живота цара Манојла, Немања је истина покушавао да своју очевину прошири на исток, али у томе није имао

31) „Die Heerstrasse...“ 77.

32) Ст. Новаковић: „Летопись...“ 3; Љ. Стојановић: „Стари срп. хрисовуљи“, Врхобрезнички родослов (100), Дорпатски (125), Сечевички летопис (130).

33) Оп. cit. 51.

34) Оп. cit. 45.

35) Ово т.р. у целости потврђује, како то објављује „Летопис цркве прокупачке“ (1930) г. Окуњин проф. унив. у Прагу, који је видео цркву 1927. г., као и г. Вл. Петковић, који се 1928. сложио са овим мишљењем.

успеха, чак је и својим одласком у Цариград (1172), после једног таквог неуспеха, морао да покаже своју лојалност према свом врховном господару, цару византијском. Али нереди, који су у Византији настали после Манојлове смрти (1180), ишли су на руку Немањи, те је у друштву са угарским краљем Белом III. (1172—96) и босанским баном Кулином (1180—1204) повео акцију за коначно ослобођење од врховне византијске власти и проширење своје територије (1183). Тада је Немања из Топлице проширио своју власт до Ниша и даље, или како вели Првовенчани: „Придодаде земљи отачаства област нишевску до краја“.³⁶⁾ Међутим, прилике се на Балкану брзо мењају. Немања у своме дотадањем савезнику Бели III од једном доби противника, када се овај био измирио са новим византијским царем Исаком II Анђелом (1185—95). Босна, изложена опасности угарске агресије, као и папске курије, згњета својим унутрашњим невољама, такође није могла бити Немањи од велике помоћи. Руководећи се овом ситуацијом, Немања тражи и налази савезника у немачком цару Фридриху I Барбароси (1152—90), са којим се чак и лично са-стаје и утврђује савез у Нишу (27-VII-1189), приликом његова проласка у трећем крсташком рату. О том њиховом састанку Ансберт, посавски каноник Таген, хроничар Фридрихов, приповеда, како су цара у Нишу дочекали „велики жупан Немања и његов брат Страцимир (Strazimerus), који су с трећим братом Мирославом (Merzilaus), освојили мачем и луком град Ниш с околном облашћу до самог Среца“ (Софије).³⁷⁾ Овај савез са Барбаросом, био је за Немању од велике важности, јер је Немања у Барбароси добио јаког заштитника и према Угарској и према папи, „а у сукобу са Византијом, могла је Рашка рачунати на његову непосредну помоћ“.³⁸⁾ Али напрасна смрт Фридрихова у М. Азији (20 VI-1190), омеља је све ове планове. Немања се нашао у врло тешком положају остављен сам себи, да се носи са Византијом, која је сада била спремна да му се освети за све. Још исте године у јесен, удари на њега цар Исак Анђел са великом војском од Пловдина и заузев Ниш, порази Немању негде на Морави у близини Ниша, Византији се користе овом победом, продру чак у Топлицу где спале Немањину престоницу.³⁹⁾ Немања је утекао, како прича Никита Акоминат, у „пустињу над пустињама“,⁴⁰⁾ али уговором о миру ипак задржи знатан део византијског земљишта, тако да је Ниш (у нашем крају) био један од погра-

36) Оп. cit. 41.

37) Љ. Ковачевић: „Неколика питања о Стефану Немањи.“ Глас LVIII.

38) Ст. Станојевић: „Историја српскога народа“. 98.

39) К. Јиречек: „Историја“ I 202.

40) Исто.

ничних византијских градова. У низу пограничних градова од Ниша до Скопља, свакако је био и, напред већ споменути, град код Балајинца.

Као што је Немања, још за владавине свога најстаријег брата великог жупана Тохомира, добио на управу са деловима своје очевине и Топлицу, тако је и он, још за своје владавине, дао на управу своје најстаријем сину, тада наследнику престола, Вукану такође Топлицу са областима: Дукљом, Требињем и Хвосном. Натпис у цркви Св. Луке у Котору вели, да је она зидана „Anno millesimo Cent. nonag. quinto (1195) ind. tert. decimo (13)... sub tempore dni Nemanje, magni Jurani et filli sui *Velcani*, regis Diocliae, Dalmatiae, Tribuniae, *Toplice* et *Cospe*“ (Хвосно).⁴¹⁾ Дакле 1195 год. непосредни господар Топлице је Вукан, који њоме влада свакако до свога отступња од права наслеђа. Међутим у времену борби између Стевана и Вукана, и Вуканове кратке владавине (1202—1203), Топлица је са осталим областима опет у поседу Вуканову. У запису из 1202 год., на једном рукописном јеванђељу из Раса, вели се: „Г. нашъ Ис. Х.... прѣдасть... чьстны вѣнць велиемъ жѣпаѣ Влькѣ, владычѣствующо немѣ всею срьбскоувѣ землю и зетскоувѣ страновѣ и поморскимы градъ... и нышевским прѣд(ѣ)ли...“⁴²⁾ владао је свом српском земљом, како се овде вели, па нишком облашћу, дакле и Топлицом.

За време самосталне владавине Стевана Првовенчаног и његових наследника, „границе су се српске једнако готово стално одржавале на границама жупа ибарских и *горњо-шопличких* к истоку и југу. Само су привремено могла одржати се српска освојења изван тих сталних граница, све до пред крај XIII века“⁴³⁾ Међутим, цео XIII век претставља на Балканском Полуострву слику брзих и наглих промена, нар. у суседа немањићке државе. У нашем крају пак, у Топлици, те промене се не опажају. Топлица је ушла у састав српске државе као једна од њених централних области, и као таква, као немањићка област *rag excellence*, она више и не долази у питање нар. доцније, кад је државна граница отишла далеко од ње. Једина промена коју бисмо могли истаћи у томе је, да она више, за наследника Немањиних, не игра ону улогу коју је играла у доба његове владавине. Она више није област која се сматра за седиште владарево, она је сада, једно време, област, која се даје на управу наследнику престола (Вукан) и као таква, долази у ред области другог реда, док се на прво место уздигао Рас. Да је то тачно видимо и из тога,

41) И. Руварац: „Вукан најстарији син Стевана Немање и Вукановића“. Годишњак 10. стр. 3. Исто и код Ђ. Стратимировића *op. cit.* 32, који цитира по К. Јиречку, „Die Handelstrassen...“ стр. 18 и 19.

42) Љ. Стојановић: „Стари српски записи и натписи“ I зап. 7. стр. 5.

43) Ст. Новаковић: „Немањине престонице...“ 9.

што нам ни XIII па ни XIV век, када Топлицом још владају Немањићи, није оставио ни једног видног знака, ни једног знатнијег архитектонског споменика, који би одавао нарочито старање и љубав српских владара за овај крај. У томе погледу Топлицу је сада потиснуо југ, где српски владаци стално бораве и остављају споменике своје величине, силе и моћи. Тако је то за све време Немањића, све до пред пропаст српске државе, када је, после померања српског државног центра на север, и Топлица добила нешто више значаја. Но зато ипак не треба да помислимо да је Топлица утонула у море заборава, да је изгубљен сваки траг о њеном постојању, да се нигде не спомиње. Ми ћемо и у XIII и у XIV в. наћи спомена о њој, али сада су ови спомени друге природе. У овом времену ћемо се са именом Топлице сусрети у неким владарским повељама, и то онима, којима се потврђују права и повластице српских владара појединим њиховим задужбинама.

У повељи краља Милутина (1282—1321) манастиру Хиландару (око 1318) спомиње се међу епископима који су учествовали на сабору епископа, као пети по реду, *шоплички епископ* Јоаникије.⁴⁴⁾ (Топлица већ није на првом месту, пре ње је Рашка, Зета и др.). У повељи цара Душана (1331—55), којом оснива манастир св. арх. Михаила и Гаврила код Призрена (зидан изм. 1348—53), поклања се овом манастиру село „Рударе Тоудор'че“ у Топлици⁴⁵⁾ Управо ту се потврђује поклон „родитеља царства ми“, како се вели у повељи, „деспота Иваниша“. Поред тога што је тешко утврдити географски положај овог села, постоји и дилема о личности деспота Иваниша. Још је Јанко Шафарик у Гласнику XV (стр. 315.) покушао (не с успехом) да објасни личност деспота Иваниша и његов родбински однос („родитељ царства ми“) према цару Душану. П. Срећковић је такође покушао исто („Преглед историјских извора о кнезу Лазару и краљевићу Марку“ стр. 62) доводећи у везу „деспота Иваниша“ са деспотом Иваном Оливером, за кога се, по њему, преудала маћеха Душанова, удовица Стевана Дечанског. Не упуштајући се у решавање овога спора о личности деспота Иваниша, ми констатујемо само, да је у ово доба, један српски властелин и сродник цара Душана (деспот Иван Оливер?) имао своје поседе у Топлици, јер он управо „приложи“ ово село Архан. манастиру у Призрену, а цар Душан, као врховни ленски господар, то само потврђује. Али овај нам податак уједно јасно сведочи и о томе, да Топлица више није једна целина којом управља један господар, но да је она сада распарчана и раздељена српској властели. Ово ће нам нарочито потврдити доба кнеза Лазара и његових наследника.

44) Љ. Стојановић: „Стари српски хрисовуљи...“ Споменик III 23 и 24.

45) Ст. Новаковић: „Закон, споменици срп. држава средњег века“ стр. 694. СХХХ.

Владавина кнеза Лазара (1371—89) и његових наследника, то је последњи покушај, да се одржи егзистенција српске државе, ма и по цену најтежих личних и политичких жртава. Зрелост и политичка далековидост Лазарева, успела је да око њега, још једном, последњи пут, окупи тада знатну нашу властелу, (синови севастовратора Бранка, челник Муса са синовима) и да пријатељским и родбинским савезом (Твртко I, Балшићи) створи брану и одбрану од турског надирања на запад и север. Успевши у томе, Лазар је у исти мах чврсто повезао уз себе поједине области које су улазиле у састав његове државе, међу којима је и наша Топлица. Овим крајем Лазар је завладао после смрти Вукашинове,⁴⁶⁾ међутим већ и пре његове самосталне владавине, ми у Топлици већ налазимо чланове његове породице. У Куршумлији, код цркве Св. Николе, налазимо сахрањеног, изгледа једног члана породице Балшића и то Агрипину, световним именом Мирославу, која је како се вели у надгробном запису „...љшина (Балшина?) дъщи Маліена... (жупана) жена...“, умрлу 20-X-1332 (с. w. m.).⁴⁷⁾ У ово доба, дакле, у првој половини XIV в., овде је можда живео и владао жупан Маљен, о коме иначе не знамо ништа, а чија се жена Мирослава, ваљда оставши удовица замонашила и добила име Агрипина.

Много је интересантнија личност „раба Николе“, који је такође сахрањен у цркви Св. Николе у Куршумлији. У његову надгробну натпису вели се: „Въ лѣто с. w. n. з. (6857 = 1349) мѣсеца јуна е. днь престави се раб Никола, а зовом Вратко, син жоупана.... рика Вратка, вѣшкѣ Влкан.... мени въ Нишавѣ. Брашче помените и васѣ бог“.⁴⁸⁾ Пре свега морамо констатовати, да је овај натпис у оригиналу много оштећен, на много места врло нечитак, те услед тога неразумљив, што је изазвало и доста неспоразума нар. с обзиром на личност која је овде сахрањена. Сам г. Љ. Стојановић већ на наведеном месту, цитира и текст прочитан у Гл. LVI (стр. 359), по коме би овај Никола могао бити син жупана „Чи(хо)рика“, или „вѣшкѣ Влкана жупана“. Ко је дакле овај Никола „зовом Вратко... син жупана... Вратка“? Да ли је то сам отац кнегиње Милица, жене Лазарева, или је то њен брат, или нека сасвим друга личност? Ако усвојимо да је ово „унук жупана Вукана“ Немањића, онда је свакако, како се опште и узима, ово један члан породице из које је Лазарева жена Милица. Генеалогiju ове породице и њено потицање од Вукана Немањића (Вукан—Стефан—Димитрије—Вратислав—Вратко—Милица) извео је Ил. Руvaraц у својој расправи „Вукан, најста-

46) То потврђује већ и Халкондил (по П. Срећковићу: „Преглед истор. извора...“ 30).

47) Љ. Стојановић: „Записи...“ 70. Овако је прочитао и Ст. Новаковић: „Земљишк...“; види напред наш. 30.

48) Љ. Стојановић: „Записи...“ 95.

рији син Стевана Немање и Вукановића“.⁴⁹⁾ Ван сваке је сумње, данас, да је Милица, односно њен отац Вратко потомак Вуканов, о томе више нема спора. Нас сада само интересује ко је овај Никола, звани Вратко? П. Срећковић је нејасан, јер на једном месту⁵⁰⁾ узима да је то син Вратков, дакле брат Миличин, који се удавио у Нишави и у Куршумлији сахрањен, а на другом (стр. 68) вели, да је он сахрањен у Прокупљу (не знам откуд ово закључује), куда се био склонио са својим оцем Вратком, када им је краљ Вукашин преотео земљу (Костур и Охрид) и где су они од Лазара добили земљу у баштину (око 1365).⁵¹⁾ У сваком случају сасвим је вероватно, да је Миличин отац са породицом, пошто му је краљ Вукашин преотео земљу, дошао и настанио се око 1365 год. у Топлици, где је од Лазара добио земљу. Али нас овде буну онај датум с. w. n. з. (1349) на надгробном запису у Куршумлији. Ако је тачно прочитан (1349), онда ово никако не би могао бити члан Миличине породице, која је у ове крајеве дошла тек око 1365 год. Али није искључена и ова могућност: сам натпис је на много места нечитак, нечитак је баш на месту где је датум (н. пр. по Гл. LVI не јуна, него јула), те је врло лако могуће, да у години место н (50) стоји п (80), те би онда година гласила с. w. n. з. т. ј. 6887-5508-1379 — дакле година кад је Вратко са породицом већ увелико могао бити у Топлици. У овом случају, могао би у Куршумлији бити сахрањен и сам Вратко, а и Никола (Вратко) његов син, а брат Миличин.

По П. Срећковићу, Вратко се настанио баш у Прокупљу; за ову тврдњу, међутим, не наводи он ни једног доказа. Али она није потпуно немогућа, утолико пре, што нам и жива народна традиција овога краја, а и народна поезија, тврде, да је господар Прокупља у ово доба био отац кнегиње Милице, само се он овде назива Југ-Богданом. Изгледа да је нар. традиција на правом путу, само је интересантно, како је он добио име Југ-Богдан? Ово је немогуће утврдити, али можда можемо поставити ову хипотезу: У повељи, којом 1395 год. кнегиња Милица, тада монахиња Евгенија, са синовима потврђује добра и повластице манастира Св. Пантелејмона у Св. Гори, спомиње се и неки властелин Југа, који „приложи у Гљбочици“ нека села.⁵²⁾ Потврђује се, дакле, поклон једног властелина (Југе), чија је област спадала у државу Лазаревића. Како видимо, име властелина Југа (Југе) постојало је у ово доба, те је као име војводе, чија се област (Дубочица

49) Стр. 9. Годишњица 10.

50) „Преглед истор. извора...“ стр. 57, прим. 1.

51) Срећковић узима да је ово онај Никола, за кога вели Халкондил: „Trica et Castoria (Костур) obvenire Nikolaou Rupalo“, а чији појас још 1393. год. тражи кнегиња Милица од Дубровчана.

52) „Зак. споменици...“ стр. 519. XXXIV.

лесковачки крај) граничила са Топлицом, могло бити добро познато у овом крају. Немамо података, али можда је овај војвода имао својих поседa и око Прокупља, те је тако његово име било јаче забележено у свести народа. У истој повељи спомиње се и „Вљкота Богдaшевић“, дакле син или унук неког властелина Богдaша (Богдaна?), који је у самом Прокупљу имао кућу и „баштину“, те је можда и име овог властелина оставило трага у народној свести, из чега је доцније створено име Југ-Богдaна. Љ. Ковачевић у својој расправи „Вук Бранковић“,⁵³⁾ међутим, цитира турског историчара Неш-рија, по коме је „Лазар (уочи косовске битке) предлагао да се још исте ноћи Турци нападну, али га од тога одврати Југа, који с 90000 војника заповедаше“. И овде се спомиње име неког војводе Југе, једног од угледнијих Лазаревих саветника, који може бити идентичан са оним војводом из Дубочице, те утолико у вези са именом нашег Југ-Богдaна. Али све је ово, како рекосмо, само хипотеза, која нема довољно основа у историји, и која може бити потпуно неоснована, те тако и име Југ-Богдaна потпуно измишљено.

Турска опасност је већ била на прагу Лазареве државе, она је већ куцала на врата Топлице. Продирући у унутрашњост Балканског Полуострва, Турци су, после битке на Марици (1371), нар. хитајући на запад и север, желели да са две стране притисну Лазара и његову властелу. Тако је 1386 год. пао у турске руке и Ниш, град који је могао задржавати продирање Турака и на север, низ Мораву, а и на запад, уз Топлицу, у срце Лазареве државе. Султан Мурат I (1362-89) није дуго оклевао, него је ударио на Лазара и то баш кроз нашу Топлицу, где га је Лазар дочекао и потпуно потукао код Плочника (село у прокуп. срезу, ближе Куршумлији). По К. Јиречеку⁵⁴⁾ то је било још исте године (1386) кад је пао и Ниш, међутим и „Лѣтописъ царемъ србскимъ“⁵⁵⁾ (из друге пол. XVI в.), као и млађи летописи: сеченички, Руварчев други и врхобрезнички, наводе да „въ лѣто с. м. ч. е. (6895=1387) побеже царь Мѣратъ испрѣдъ кнѣза Лазара ѿ Плочника ис Топлице“⁵⁶⁾ (текст се свуда слаже од речи до речи). Од ових се летописа разликује само Кувежински, где се вели: „Тожде лето (свчд=1386) исходи царь Моурат на Плочникъ и приѣмлетъ Нишь“, дакле исте године; међутим је и г. Ст. Станојевић,⁵⁷⁾ како се и уопште узима, за годину 1387. Али од ове победе Лазар није имао користи, утолико пре, што је у одлучном часу слабио своју снагу шаљући, као Твртков савез-

53) Годишњица 10. стр. 249.

54) „Историја...“ II 89.

55) Cit. стр. 4.

56) Љ. Стојановић: „Стари срп. хрисовуљи...“ Споменик III стр. 132—151.

57) „Историја...“ стр. 161.

ник, своју војску на север, у помоћ хрватским (угарским) устаницима против краља Жигмунда, од чега није било користи, него само штете. Мурат је, међутим, спремио велику војску и ударио на Косово. Лазар и његова властела, са којом се истиче и топличка, изишли су Мурату на сусрет и полегли 15 јуна 1389 год. Топлица је овога пута имала прилику да последњи пут види свога кнеза, када је овуда пролазио из Крушевца (свакако Јанковом Клисуром) са својом војском. Познија легенда је све ове догађаје искривила, а народна машта створила имена косовских хероја, топличких војвода: Топлице Милана (нар. традиција приписује му онај град код Виче) и Косанчића Ивана (Косаница, десна притока Топлице код Куршумлије). Узгред ћемо само напоменути, да се са именом *Косан* сусрећемо у једној повељи краља Вукашина (из 1366), коју је писао неки Косан „повелениемъ господина краља... а томоу милостникъ *Милошъ* кефалина прилепски“.⁵⁸⁾ Случајно се овде сусрећу слична имена косовских јунака из нар. традиције са именима ових Вукашинових дворана, који, разуме се, не морају имати, као што свакако и немају, ничега заједничког. Међутим у историјским изворима имамо података још о једном косовском јунаку, иначе нар. традицији непознатом топличком војводи. У турској хроници Србина Михајла Константиновића (писаној кр. XV или поч. XVI в.) описује се у XVII гл. „без сумње по причању из друге пол. XV в.“⁵⁹⁾ косовски бој, у коме се, по њему, уз кнеза Лазара, нарочито истакао *Крајимир војвода топлички*, који је и ухваћен заједно са кнезом, па је чак „измолио код цара (Бајазита) те је подметнуо чинију под главу кнеза Лазара да не би пала на земљу, па је онда и војвода Крајимир нагнуо главу ка кнезу Лазару и с њиме заједно био погубљен“.⁶⁰⁾ Личност овог топличког војводе Крајимира није позната, те је свакако и она, уколико је време одмакло од самог догађаја, легендарна, као што је то и само ово причање о њему.

После косовске битке Топлицом влада, под врховним турским суверенитетом, кнегиња Милица, одн. њен син Стеван. Из овога доба имамо споменг о Топлици у повељи, којом кнегиња Милица (сада већ монахиња Евгенија), са синовима Стеваном и Вуком, 1395 год. поклања светогорском манастиру Св. Пантелејмона многа села и имања у својој држави, или потврђује поклоне своје властеле. Ту се вели⁶¹⁾ да они поклонише у Топлици ово: „Село Ђлшаницу и село Сварчу сь мегіами и сь метохом“ (цркв. имање); оба села су у прокупачком срезу, као и „село Доучино (непозната личност, вероватно властелин) Прѣцрѣшна... и село друго Прѣцрѣшна

58) Ст. Новаковић: „Законски споменици...“ 509.

59) Љ. Ковачевић: „Вук Бранковић“ 265.

60) Исто.

61) Ст. Новаковић: „Законски споменици...“ 517.

Парцанова (такође непозната личност) сь мегіами и сь метохомь", све села у непосредној близини. Овде се потврђује и поклон војводе Новака, који „приложи... село на Топлици Бисеркоу сь метохомь и мегіами“.⁶²) Немогућно је утврдити које је ово село и где је оно било на Топлици, јер, колико је бар мени познато, данас нема у Топлици ни једног села са овим именом. Исто тако не знамо ни ко је овај војвода Новак, али то је свакако, види се, један од истакнутијих људи (војвода), који има своју баштину негде у Топлици. Можда је то онај исти Новак, са којим мало доцније има посла деспот Стеван, кад је овај покушао да се одметне од њега у друштву са Николом Зојићем и „сь иними нѣкыми“, како о томе прича Константин Философ,⁶³) те је због тога био погубљен. Ту се овај Новак зове *Новак Белоцрквић* (Бѣлоцрквиќ), те можда из овог његовог презимена можемо закључити, да је он (или ко од његових предака) био господар неке баштине око дан. Куршумлије, која се у то доба назива Бела Црква (или Беле Цркве, по Немањиним манастирима), те би онда и село Бисерка, ако је онај и овај Новак иста личност, било негде у овом крају. Међутим се у Топлици нешто касније спомиње још један Новак, *Новак Караљук*, који је ту, по причању Константина Философа,⁶⁴) живео и водио герилски рат са Турцима, чак је једном (1406 год.) напао у Топлици и самог султана Сулејмана, када је овуда пролазио из Бугарске. Том приликом он је запленио Сулејману један део Коморе („царьскихъ станомъ“), што Стеван врати Сулејману. Изгледа по свему, да је овај Новак, који иначе даје слику западног средњовековног „раубритера“,⁶⁵) један од претставника оне властеле, која није одобравала Стеванову помирљиву политику према Турцима, и која је по сваку цену продужавала борбу са њима.

У вези са горњом повељом кнегиње Милице (монахиње Евгеније), позабавићемо се мало са именом главног места нек. топличког округа, са именом Прокупља. У тој повељи се, наиме, вели, да она поклања: „*Свешаго Прокопија оу градоу коукно Влькоте Богдашевикіа сь вьсомь баштиномь, и два чловѣка Радослава и Добромира и виноградь*“.⁶⁶) Несумњиво је да се ово односи на наше Прокупље, како се то уопште и узима,⁶⁷) што донекле потврђује и онај додаток о винограду, који показује да је и у то доба (као и данас), кас уосталом и у старије време,⁶⁸) виноградарство било једно од главних занимања становника овога града. Али од кога вре-

62) Исто, 519.

63) „Живот деспота Стевана Лазаревића“. Гласник XLII стр. 266.

64) Исто, 292.

65) Јиречек: „Историја...“ II 222.

66) Cit. стр. 518.

67) Јиречек: „Историја...“ I 162; „Die Heerstrasse...“ 77; Ст. Новаковић: „Земљиште...“ 176; Kanitz: „Das Königreich Serbien...“ 290.

68) Kanitz: „Das Königreich Serbien...“ 292.

мена носи Прокупље ово име? Видели смо, да је оно у римско доба звано (највероватније) *Наптемт*, у византијско *Компос*, али откад се назива Прокупље, или град Св. Прокопија, није могуће тачно утврдити. Ово је први запис у коме се Прокупље тако зове (год. 1395). Он нам уједно казује и потврђује, да је град добио име по Св. Прокопију, мученику из доба Диоклацијанова гењења хришћана, иначе аскету и клирику из Палестине,⁶⁹) који је ту био сахрањен, а чије су мошти раније биле чуване у нишкој епископској цркви, одакле су једну свечеву руку били однели Мађари 1072 год. и положили је у цркву Св. Димитрија у Срему, а оданде је доцније вратио у Ниш цар Манојло.⁷⁰) Према томе сасвим је без основа мишљење Драгашевића,⁷¹) да ово име потиче од глагола „прокопати“, јер је, вели он, „пут којим тече Топлица око града (правећи полукруг и као неко полуострво) прокопан“, те „Топлица тече као по каналу, који би људска рука прокопала“... Данашње име, мисли Драгашевић, „искварено је“, па иако наводи мишљење Катанчића и Хана, по којима има у граду „малена и незнатна црквица Св. Прокопија“, ипак држи, „да је црква добила свеца по имену тога места (?) које је по свом створу тако названо“. Но, како рекосмо, ово је мишљење потпуно неосновано, јер је јасно да је Прокупље могло добити име само по Св. Прокопију, што се уосталом јасно види и из пом. повеље кнегиње Милице. Са овим је у вези и питање, од кога времена се оно зове овако? К. Јиречек мисли да се оно зове тако од времена, када је у њега пренесено тело Св. Прокопија, а то је било кад су Турци заузели Ниш (1386 г.), пре тога времена пак, град се звао *Копријан*.⁷²) То би значило, да је у времену кад је писана горња повеља (1395) прошло тек неколко година од како је овај понео то име. Да је Копријан и дан. Прокупље једно и исто место, узима и Ст. Новаковић,⁷³) као и Каниц,⁷⁴) па, како видимо, и Јиречек.⁷⁵) Руварац међутим сматра ово за „два различита места“, зато што се „у I тач. Сегединског мира (1444) међу местима која се имају предати деспоту Ђурђу Бранковићу (1427—56) спомињу „*Korphanum*“ и „*Procoriam*“ као два различита места; даље „по старим итинерарима, може се Копријан тражити у области Нишаве, дакле на десној обали Мораве а не на левој.“⁷⁶) Јован Ђорђевић идентификује Копријан са „*Курвин-градом*“ (Курвин-град) на десној обали Мораве ниже Ниша.⁷⁷) Милићевић та-

69) Јев. Поповић.—Др. М. Стојков: „Опћа црквена историја“ I 262.

70) Исто 262; Јиречек: „Историја...“ I 162.

71) „Ареолог.—географ. истраживања“ 61, 62.

72) „Die Heerstrasse...“ 77, 78.

73) „Земљиште...“ 176.

74) „Das Königreich Serbien...“ 287.

75) „Die Heerstrasse...“ 77.

76) Гласник 49, стр. 10.

77) „Војвода Никола Скобаљин“. Годишњица XXII стр. 121.

кође узима да Копријан није дан Прокупље, но да је, то Градиште (код Балајинца).⁷⁸⁾ Међутим, ова мишљења нису довољно аргументисана да утврде да ли су оба ова назива имена једног и истог града или не. Ми ћемо се држати досадањег мишљења да јесу, утолико пре, што се у нашим изворима још и у XV веку могу наћи оба. Ово је лако разумљиво ако се прими тврдња Јиречекова, да је град добио име Св. Прокпија тек од 1386., што је врло кратко време да ново име једнога града замени старо, које је дотле у општој употреби.

У приказу ратовања између деспота Стевана и Мусе (1411—13) Константин Философ прича како Муса дође на Копријан, који је заузео пролив многу крв „и сега народъ вѣсь извѣкъ и расплѣнивъ“.⁷⁹⁾ Али Стеван у Крушевцу уговори савез са претендентом султан. престола Мехмедом и опколив Копријан затражи његову предају. Међутим они из града им одговоре: „Иже оубо по бои (после битке) царь боудеть, градъ његовъ ѡестъ“. Константин не вели даље да ли су савезници град овога пута заузели, али мало даље прича да је град у деспотовим рукама.⁸⁰⁾ Да се ово казивање о Копријану односи на Прокупље, држим да можемо закључити и по томе, што Константин Философ на свима овим местима где спомиње Копријан и где цитира градове један за другим, нигде не спомиње Ниш, што би морао учинити да је реч о неком граду (Копријану) који би био у нишкој области, а који војска (долазећи н. пр. од Стрлаћа или Болвана) не би могла ћутке мимоићи.

Не много доцније, у ратовима које је деспот Ђурађ Бранковић водио, у друштву са Сибињанином Јанком (Хуњадијем), против Турака, Прокупље се спомиње данашњим својим именом, јер, н. пр., у једном свом писму грађанима Брашове, пише Хуњади 6-I 1444 из Прокупља (Proscopia), да му војска ту логорује после славне битке на Куновици (између Пирота и Ниша). Међутим војска ту није дуго остала, иако је деспот то желео, јер се повукла на север због оскудице у животним намирницама.⁸¹⁾ Сегединским миром (1444), како смо већ видели, деспот је добио натраг, између осталих градова своје државе, и Прокупље. Тако је српска владавина у овим крајевима још једном, последњи пут, обновљена, али и они су, као и остали крајеви деспотове државе у којима се ратовало, остали са „оштећеним тврђавама и опустелим ва-рошима и селима“.⁸²⁾

Иако деспот једно време није учествовао у даљим борбама, ипак је Топлица још једном имала прилике да види

западну хришћанску војску, која је, хитајући у сусрет Турцима, пролазила њеном долином. То је било доба Јанкова (Хуњадијева) похода на Косово и његова зла удеса тамо (1448), од када је остало име „Јанкове Клисуре“ оном уском планинском пролазу између Копоника и Јастрепца, којим се он спустио у Топлицу, а којим је и бежао са Косова.

Интересантан је један податак о Топлици који нам пружа Михајло Островичанин, а који нисмо у могућности да проверимо. Он, наиме, прича,⁸³⁾ да је султан Мухамед II (1451—81), у жељи да има слободне руке према Цариграду и Грцима, углавио са деспотом Ђурђем примирје, и тада је, „да би дао више доказа о својем пријатељству, испратио са великом чашћу у Србију царицу Мару, ћер деспотову (жену цара Мурата II) давши јој Топлицу и Глубочицу на уживање“. Ово је уједно последњи спомен српског господства у Топлици, јер убрзо после пада Цариграда (1453), дође на ред и овај део деспотовине. Српски летописи овај догађај бележе само у кратко: „Лето 1454 оузе Мехемедъ опетъ Топлицоу и пороби Србле“.⁸⁴⁾ Нападна тачка на Србију, била је, по Јов. Ђорђевићу,⁸⁵⁾ „или с истока долином реке Нишаве“, с једне стране у Топлицу, а с друге на север, или „с Косова из Ситнице у Топлицу, Дубочицу, Ниш и даље низ Мораву“. Тако је 1454 год. Топлица коначно дошла у Турске руке.

78) „Краљевина Србија“ 356.

79) Гласник XLII. 307.

80) Исто, 309.

81) Јиречек: „Историја...“ II 146. Прим. 2.

82) Исто, II 150.

83) Гласник XVIII 108. cit. по „Краљевини Србији“ Милићевића 361.

84) Гласник X стр. 272. — Милићевић op. cit. 361.

85) „Војвода Никола Скобаљин“. Годишњица 22, стр. 24.

III

Доба турске владавине

Сјајно доба историје топличког краја прошло је. Топлица већ давно није живља политичког живота народног, каква је она била у време Немањино, шта више она већ давно игра улогу другог и трећег реда. Нешто више значаја има она, како смо видели, у последњим данима српског господства на Балканском Полуострву, али од половине XV века не игра значајнију улогу; од тада је то саставни део велике Отоманске Царевине. Али ипак не смемо мислити да је избрисан сваки траг живота. И сама турска држава, пошто је минуо први вихор ратничког беса, триумфалног налета на покорено хришћанство, приступила је донекле сређивању покорених области, обнављају порушеног, подизају материјалног живота. У томе погледу, како то опажа Француз Белен у својим *Essais sur l'histoire economique de la Turquie*,¹⁾ „монархија отоманска, подижући се на рушевинама великих држава које су имале неку меру снаге и напретка, користила се оном релативном образованошћу које су јој претходиле, и наслеђујући њихово земљиште, она је с њиме заједно усвојила и већину њихових установа политичких, економских и административних, удешавајући их према својим народним особинама“.

Некада јаки и знатни градови, постају у другој половини XV в. рушевине, али их и сами освајачи убрзо поправљају, подижу или граде нове, утолико пре, што мисао о ослобођењу балканских хришћана од Турака све више расте, све јаче обухвата Запад, па је било потребно стварати одбранбене линије утврђених места. У ове градове спада и Прокупље, које, у први мах порушено, постаје „селиште“, али ипак „велико селиште“, како то примећује сењски канцелар Феликс Петанчић у своме писму краљу Владиславу, с краја XV века.²⁾

У етнографском погледу у Топлици нема, за прва два и по века, т. р. никаквих промена. Нема сумње да је било извесног сељакања, премештања, повлачења са војскама које су туда пролазиле, али све је то мањег, локалног значаја. Овај крај има у ово доба потпуно српско обележје, и такав

1) Cit. по Ст. Новаковићу: „Хаџи Калфа или Ђатиб Челебија, турски географ XVII в. о Балк. Полуострву“. Споменик XVIII стр. 8.

2) Српски Летопис 1847. Cit. по Годншњици 1 185.

он остаје све до т. зв. велике сеобе Срба 1690 год. До овог времена, наш народ у Топлици живи својим старим животом, истина повучен, незаинтересован догађајима, или, по негде, хајдучки војује с Турцима, спуштајући се по каткад с планина на друмове и пљачкајући богате паше и трговце, нарочито од XVII века, у доба опадања турске силе и моћи. Иначе, Топлица је и тада, како то нар. истичу путници XVI в. била „предео богат воћем и цвећем“,³⁾ па и „врло плодна житом“, што запажа један Француз путник у поч. XVII в.⁴⁾ Није дакле сасвим тачно нар. предање овога краја, да су Топлицу засадили воћем тек Турци и Арнаути у XVIII и XIX веку; ово је, како видимо, ранијег датума.

Велике етничке промене у Топлици, настају тек после аустријско-турских ратова и сеоба Срба у Аустрију 1690 и 1737 год. Тада су се Срби у великим масама прикључили војскама које су се повлачиле, те је, поред осталих крајева, и Топлица опустела. Православне Србе су заменили тада муслимански Арнаути и то у толикој мери, да је Топлица убрзо сматрана „чисто арнаутском земљом“.⁵⁾ Горњу Топлицу населило је ових 7 фисофа: Сопа, Краснич, Бариш, Кљмен, Жера, Бътич и Хоп,⁶⁾ а у доње крајеве, огранке Јастрепца, дошли су Сопљани, Жушани, Гашани, Ашани, Стрељани, Кржали, Екрелјани⁷⁾ и др. који су се спустили чак и до Добрича. Тако је потпуно измењена физиономија Топлице за читава два века. Ово насељавање Арнаута уједно је главни разлог томе, да је Топлица тако сиромашна у народној традицији, да је прекинута веза са старом прошлошћу народном и да је новим српским генерацијама у овом крају, насељеницима после 1878 год. овде много што-шта ново, непознато. То међутим не значи да у Топлици апсолутно није било Срба у XVIII и XIX веку; било их је, али врло мало, тако да се они нигде нарочито не истичу. Овај прекид, између осталог, утиче и на стварање нове географске наменклатуре. Многа стара имена се заборављају, а замењују их нова, турска и арнаутска, било потпуно нова, било стара са турским или арнаутским наставцима. Тако је, на пример, *Курушумлија*, некадање Беле Цркве, ово име добила по оловном крову (куршум) којим су биле покривене Немањине цркве, а који су Турци скинули и прелили у пушчана зрна. Таква су, вероватно, и имена места: Љуша, Коњуша, Драгуша, Тулари, Механе, Калудра, Буко-лорам, Ковандук и др. Али је интересантно како се заборавило тачно име и саме реке Топлице, управо појединих њених делова, а и делова области око ње. Данас се она свугде, од

3) Коста Н. Костић: „Стара српска трговина и индустрија“ стр. 8.

4) Јован Н. Томић: „Опис двају путовиња...“ 95.

5) Милићевић: „Краљевина Србија“ 362.

6) Исто.

7) Тих. Борђевић: „Поред Топлице“ 30.

извора до ушћа, зове просто Топлицом, међутим још и у поч. XVIII в. она се, по природи земљишта кроз које тече, у свом горњем току, до Куршумлије, зове *Топлица Тупесна* (Toplissa Tiesna), а у доњем току *Топлица Равна* (Toplissa Ravena).⁸⁾ Овде Ј. Томић примећује: „Ramberti⁹⁾ (Tre libri etc. I стр. 7) и Катарин Зено (Starine X 242) овај предео Горње Топлице зову Toplissa Stretta, што је без сумње према српском имену које је овај писац забележио, као што је и даље име Топлице Равне, код Рамбертија преведено са Toplizza Larga“.

Са губитком политичке самосталности, ропство се несумњиво осећа врло тешко и једини ослонац, једини заклон који наш народ има у ово доба, то је национална црква. Опште је позната и утврђена чињеница, колику заслугу има она у нашем народу за одржање националне свести, дизање самопоуздања и вере у ослобођење. И она је, истина, преживљавала тешке дане, али је после буре било и затишја. Из овога доба (XV—XVII в.) имамо неколико података, који ће нам помоћи да загледамо у прошлост Топлице и с те стране.

Споменућемо пре свега један запис, који се налази у цркви Св. Георгија (Борђа) у Ајдановцу (између Јошанице и Орашевца у прокупачком срезу), у јужним огранцима Вел. Јастрепца.¹⁰⁾ Ту се, наиме вели ово: „Изволеніемъ оѣца, и поспешеніемъ сына и съвршеніемъ светаго доуха, съ божьствени храмъ свети Георге писа се въ лѣт(о) з. тисоучи х(аци или хаж)и егоумень Даниль и егоумень Матгеа и Анисиа, Степана, Живко“. Овај нам запис, пре свега, јасно казује, да је у времену кад је он забележен (7000—5508=1492), овде био манастир, а не само обична сеоска црква, што је јасно и по именима калуђера (игуман и остала „братија“ манастирска), који су били у њему приликом потиса 1492 год. Изгледа да је у ово доба вршен неки општи попис манастира, јер такве исте записе, чак и са истим текстом („Изволеннмъ оѣца... писа се“) или „написа и сазида“) налазимо још на неким местима: над вратима цркве у манастирском чифлуку код села Рила из год. 1491¹¹⁾ и над вратима (изнутра) у Матковском манастиру код Скопља из год. 1497.¹²⁾ О овом нашем манастиру у Ајдановцу (Ајдамовцу)¹³⁾ иначе немамо других података из овог или ранијег доба, нити пак каква помена о њему.

Интересантно је да у овом периоду наилазимо и на појаве које нас мало и изненађују. Наиме у првој половини

8) Јован Н. Томић *op. cit.* 95.

9) По Ст. Новаковићу („Хаџи-Калфа“) поч. XVI века.

10) Забележио га је Љ. Стојановић у „Записима“ бр. 374. и Starine J. A. X 272.

11) Исто. Запис 370.

12) Исто. Запис 387.

13) На ђенералштабној карти.

XVII в. видимо чак и случај зидања једне цркве; треба имати на уму да је то доба после обнављања пећке патријаршије (1557), дакле доба релативне црквене слободе. Наиме, у горњем току реке Топлице, одн. у току једне њене мање притоке, у селу Штави (општ. луковачка, ср. косанички), постоји у храму Св. великомуч. Мине запис,¹⁴⁾ из кога се види, да је овај храм сазидан у време пећког патријарха Пајсија и грачаничког митрополита Силвестра. На запису се не види година зидања храма, али је у њему наглашено да је то извршено за време патријарха Пајсија, који је то био од 1614 до 1647 год.,¹⁵⁾ према томе он није зидан, како то мештани причају, „на 37 година после Косова“.¹⁶⁾ По г. Борђевићу „црква је изидана у земљи; дугачка је са дужином олтара 5,75 m., а широка 4,35 m. Има препрату која је дугачка 3,03 m... Сва је живописана“. Међу свецима видео је г. Борђевић и „целокупне ликове Св. Саве, Св. Симеуна, Св. Мине на коњу и др. У препрати црквеној на поду, налазе се две лепе беле мермерне плоче са натписом по крајевима“, које г. Борђевић није имао времена да препише. Око цркве „има неколико мермерних стубића лепо израђених“. По народном предању овога краја, ова је црква двапут горела. „Кад је први пут горела нико не зна, а други пут је опустошена и попаљена“ у другом српско-турском рату 1877—78.¹⁷⁾ Интересантно је да се у горњем запису спомиње грачанички, а не топлички епископ, у чију би јурисдикцију, по свом географском положају, спадала ова црква, али то је свакако стога, што сада седиште топличког епископа није више у Белим Црквама (Куршумлији), центру те области, но у Нишу, а Штава је потпадала под грачаничког епископа.

Топлица је под нишким епископом и доцније, у XVIII веку. У запису из 1734 год., у коме је забележено обнављање садање варошке цркве у Прокупљу,¹⁸⁾ митрополит нишки Јоаникије, који и бележи ово, зове се „митрополит нишки и белоцрквански“. Овај запис, међутим, интересантан је и с друге стране. Ту се види, пре свега, на који начин је обновљена ова црква. Митрополит вели: „И тогда придоше прокѣпски варошани къ намъ въ Нишъ и оѣ прокѣпске нахне кнезови и кметови и обще христијани, и вѣзеше въ божи заіамъ оѣ Исака Енишехерлие, Ахметъ-пашинога сараф-баше, 1240 гроша, и сви се вчинише едан за другога емици ниже писани, и вѣзеше аспре юниа 1-ога“. И сада долазе потписи пре свега прокупачких

14) Забележен већ и у Старинару за 1885. г. (II 63.), а по њему и у „Старим српским записима...“ Љ. Стојановића, но изгледа да там није тачно преписан. Г. Тих. Борђевић („Поред Топлице“ стр. 95.) је много јаснији и тачнији.

15) Поповић—Стојков: *op. cit.* II 547.

16) Милићевић: „Краљевина Србија“ 359.

17) *Op. cit.*

18) Љ. Стојановић: „Записи...“ II. зап. 2625.

„варошана“, углавном разних занатлија (ћурчија, туфегџија, кафтанџија, самарџија, терзија и др.), а затим кнезови и кметови из „прокупске нахије“, где се убрајају села дан. добричког среза и Прокупљу ближих села прокупачког среза, са 64 потписа. Овде су нар. интересантна имена потписаних, то су скоро све чиста народна имена (Живан, Стојко, Младен, Милисав, Милутин, Цветко и т. д.) или календарска (Стефан, Степан, Павле и Павул, Петар, Јован и др.), што нам све доказује, да у овом крају и у ово доба, после велике сеобе 1690 год. има још доста Срба, али после друге сеобе, под патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом (1737), са којим бежи у Аустрију и нишко-белоцрквански митрополит,¹⁹⁾ а свакако и народ овога краја, Топлица је потпуно поплавлена Турцима и Арнаутима. Међутим чини се, ако то смео закључити по потписима на овом документу, да у нашем крају има у ово доба и Цинцара, јер ту се наводи „от Ђешуловца Јован Шиндар, от Доње Црнатово Риза, от Баланице (Балајнца) Ђорго“ и т. д.

По административној подели турске царевине, Топлица је спадала у санџак Алаџа-Хисар (Крушевац), беглербеглука Румелије. Овај санџак се у XVII в. делио на осам кадилука, међу којима се, у нашем крају, помињу кадилук Куршумли и Оркупље (Прокупље).²⁰⁾ За Прокупље овога доба вели Де Хе, који га зове Угсиур, да је у време његова путовања (1626) „велика паланка, која лежи у једној пространој и житом врло плодној долини. Цело чиновништво представља један кадија, који суди, и један субаша, који извршује његове пресуде“.²¹⁾ Оваква административна подела, међутим, датира из ранијих времена, шта више, она води у српско доба, нар. доба деспотовине, кад је Крушевац био политички центар српске државе, односно, како то вели Ст. Новаковић, „у време освојења и преласка државе из српских у турске руке“.²²⁾ Таква је подела и у XVI в., како то наводи Бенедето Рамберти по својим белешкама из 1534 г., а и турски историк Печевци из истог времена.²³⁾ Интересантно је, да је санџак Алаџа Хисар, по турском историчару Нишанџи-баши Џелал Заде († 1567), „могао припадати час Будиму а час Цариграду, али он тога рзди у својој унутрашњој подели и у својем унутрашњем распореду није ништа мењан, него је остао непрестано онакав какав се од почетка затекао“.²⁴⁾

У доцније време турске владавине, у XIX веку, Топлица је, чини се, у истој подели, а од времена коначног присаје-

19) Исто. Зап. 2740.

20) Ст. Новаковић: „Хаџи-Калфа...“ 62.

21) Споменик XXXVII стр. 95.

22) „Хаџи-Калфа...“ 9.

23) Исто 10. и 11.

24) Исто 12.

дињења Крушевца Милошевој Србији (1833), она је под Нишем. Један део горње Топлице (најсевернији) спада у Вучитрнску казу (срез), док су јој остали делови у Куршумли — и Урђуб, (прокупачкој) кази.²⁵⁾

Посебан отсек у историји Топлице под Турцима,²⁶⁾ чини историјат дубровачких, трговачких и дипломатских односа у Турској Империји. Он има свога нарочитог значаја баш с обзиром на прилике у којима је живео наш народ у то доба, као и с обзиром на улогу коју су Дубровчани имали у историји целокупног нашег народа, а специјално оног дела његова, који је пао под турску власт. Уколико је, дакле, национални значај Дубровника у ово доба еминентан по цео наш народ, утолико је он не мање важан и по наш народ у Топлици, где су дубровачке колонисте својим бројем и својим присуством у многоме оживљавале наш национални престиж у овом крају, који је, нар. од краја XVII в., сведен на врло малу меру.

Везе Дубровника са унутрашњошћу Балканског Полуострва старе су. Познато је да су Дубровчани још и у време српских владара имали великих повластица и трговали по свим српским земљама. Ове су везе врло јаке у средњем веку, и оне, поред свог трговачког, имају несумњиво и врло велики национални значај. Оне су стално одржаване, а српски владари су много доприносили да оне буду што тешће, што чвршће. Један од главних путева којим су те везе стално одржаване, како у српско, а још више у турско доба, то је онај који везује Дубровник са Нишем, а који је познат под именом *дубровачки друм*. Нас овде нарочито интересује само онај део тога пута који иде нашом облашћу, Топлицом.

Од Дубровника до Новог Пазара водио је, како то вели Др. Лујо Кнез Војновић,²⁷⁾ „од вјекова вазда исти пут“, али код Пазара он се делио: један је водио за Вучитрн—Ново Брдо—Скопље—Ђустендил—Једрене—Цариград, а други, који нас управо и интересује, пењао се од Пазара уз Копанник па, прешавши га, ишао долином Топлице на Куршумлију, Прокупље, Ниш, а затим Софију и Цариград. Овај пут иде кроз Топлицу добрим својим делом (нарочито од Куршумлије до Ниша) скоро истим путем којим је некад ишао стари римски пут, којим се ишло стално, па којим се делимично иде и данас. Нас овде интересује, где је тај „дубровачки друм“ прелазео у Топлицу и како је даље ишао њома. Навешћемо о томе мишљење г. Симе Тројановића,²⁸⁾ који држи да је пут којим су стално ишле кириџије и пут трговачких каравана

25) Милићевић: оп. cit. 412 и 416.

26) Отсек одавде до стр. 52, штампан је у 4—5 и 6. св. „Венца“ за год. 1926/27. под насловом: „Дубровчани и њихове старине у Топлици“.

27) Др. Лујо Кнез Војновић: „Дубровник и Османско Царство“.

28) „Наше кириџије“. Срп. етн. зборник XIII 32.

дубровачки један и исти. Он вели: „Пазарске су се кириџије хватале тада Србије на три разна пута. На Ибру су возиле три скеле: прва на селу Балућу (Ст. Србија) недалеко од Јариња, друга на Дренском Пољу између села Дрена и Крњина и трећа на Лепосавићу селу. Са ова три места су водили путеви трима превојима Копаоника и опет се састајали на изворишту реке Топлице код села Судимља, а оданде долином Топлице за Куршумлију, Прокупље, Ниш“. Међутим г. Тих. Борђевић²⁹⁾ налази још један други правац: на основу тога што се на много места између Мрче и Луковске Бање „познаје стара калдрма, која је где-где баш лепо очувана“, он закључује, да „можда на ово место пада један делић пута који је водио из Дубровника“, а који би одавде, од Луковске Бање, силазио на Мерћез, а затим даље долином Топлице за Ниш. Који је од ова четири прелаза преко Копаоника главни друм, тешко је утврдити; врло лако је могућно да су се кириџије, нарочито у старије доба, служиле разним прелазима и бирале краћи, док су „топличином ижљебином ишли тек познији путеви... и то тек од XVII в.“³⁰⁾ Као да је све зависило од вођа, које су могле бирати лакше или брже, понекад, због разбојника, и сигурније правце. Још је неутврђено, „којим су то разним планинским путевима по Копаонику и огранцима путовали Контарин и Зен, Шепер, Рамберти, Де-Хе. Кад су већ прешли главни гребен Копаоников, онда су се Шепер и Зен опет још за неко време држали брдских коса, а Рамберти је одмах слазио у топличку долину. На томе путу, Зен вели како му се поглед наслађивао гледајући много цвеће које је туда расло, а особито су се улесили били многи бокори ружа и миришљавих љубичица. Кад је Павле Контарин 1581 год, путујући у Цариград, дошао на Копаоник, угледао је најдивније пашњаке и обиље воде, а и велике долине с ужасним провалама, али кад превалише гору Сребрницу (Копаоник), стадоше силазити шумама кроз дивљи необрађени предео, док не приспеше у село „Gegastiani“ (?), под којим тече поток Топлица...“³¹⁾ а затим низ Топлицу за Куршумлију и Прокупље. Од Прокупља за Ниш је овај пут вероватно ударао, правцем ранијег римског пута, на Житорађу, Ђакус, Самариновац... Ниш, или можда није ишао на Житорађу, него на Бабин Поток, Бучић, Ђакус, Самариновац и даље. Да је овај пут ишао овуда, закључује г. С. Тројановић и из имена села Самариновац, које је, вели, добило име по томе, што је ту било много „самарџија“, које су на путу за Ниш оправљале самаре кириџијама, које су ту „свакодневно пролазиле“³²⁾

29) „Поред Топлице“ 98.

30) С. Тројановић, *op. cit.* 33.

31) Исто 34.

32) Исто 11.

Пут који смо приказали, био је стална веза Приморја са Цариградом, те је био стално у употреби за све време, а нарочито у доба турске владавине и дубровачке експанзије на Балканском Полуострву. Али иако је био стално у употреби, и можда баш зато што су њиме путовали многи трговци са својом богатом робом, па затим разна посланства са богатим поклонима, овај пут је много пута био непоуздан, те су путници често били изложени разбојништвима, нарочито у време када је био опао углед централне турске власти и њених органа. Ова опасност, од разбојника нарочито је велика у тесним планинским кланцима, непроходним шумама. На њих се тужи и Де-Хе (1626), који вели да их је толико много, „да се они не могу да искорене“³³⁾ због огромних планина. Али у ово доба, нису разбојници опасни само у планинским теснацима; није било боље ни у „Топлици Равној“, у широкој топличкој долини. Шта више, у близини самог Прокупља, разбојници су у поч. XVII в. тако опасни, да ни сами Дубровчани, који иначе уживају многе привилегије, па имају чак и оружању турску пратњу, не смеју да путују. О томе нам најлепшу слику пружа писмо Матије Павловића, драгомана дубровачких поклисара турском цару, који се на повратку из Цариграда задржао у Прокупљу, не смејући даље од разбојника. Он одавде пише у Дубровник 15 VIII-1603 како је опљачкан одмах, чим се кренуо из Прокупља, те се из страха вратио, тако да и „спрахсгланп“ који га је пратио није хтео да иде и вратио се у Софију³⁴⁾ Доцније, кад је овај крај насељен Арнаутима и нешто Турцима, пут је у овом погледу био још гори, те је и то један разлог да је он убрзо опустео. За време Турака, чак су и арнаутска деца, на путу Прокупље—Куршумлија, каменицама нападала путнике, те је свакако у то доба постала изрека: „Да те Бог сачува Љуше и Коњуше, Крчмара и Мађара“³⁵⁾ а то су све села око Топлице, између Куршумлије и Прокупља.

Дубровачки трговци и грађани нису само летимички пролазници путници кроз нашу област, који се можда задрже само ради одмора у коме месту. Они су врло често стални становници дубровачких колонија, које су, уосталом, биле посејане по целој турској царевини. Ове колоније су не само обична насеља туђих поданика, но организације које уживају неку врсту међународне екстериторијалности. Чланови су ових колонија, са свима правима која Дубровчанима зајемчују уговори са турским султанима, не само Дубровчани и дубровачки грађани, но и „придружени поданици“, а то су пре свега римокатолици других држава, па и православни, који су у ду-

33) Јов. М. Томић: „Опис двају путовања...“ 95.

34) К. Јврчек: „Споменици српска“. Споменик XI 91.

35) Тих. Борђевић: *op. cit.* 70.

бровачком грађанству налазили заштиту од турских насиља, а ови последњи и „ослобођење двојакe порезе крви: харача и јаничарства“.³⁶⁾ Ове колоније су, на основу позитивних уговора са турским султанима, уживале пре свега слободу трговине и неутралност, затим неповредност својих имања (покретних и непокретних), право грађанске и судске јурисдикције, оставинску слободу и др.

Међу значајнијим дубровачким колонијама на Балканском Полуострву, у нашем се крају нар. истиче *Прокушље*. У њему је колонија имала исту организацију као и све остале дубровачке колоније. Да је то тачно, показују нам сачувани подаци, до којих смо могли доћи. У Прокупљу је морала бити јака дубровачка насеобина особито у XVII в, из кога времена имамо највише података. Становци ове колоније су већином трговци, који су се овде настанили трговине ради, било због куповања сировина овога краја, било због примања и измене робе, која је долазила са запада или истока. Настанивши се овде, они су имали и своја непокретна имања, кућу, виноград и др. У правном погледу, владали су међу њима односи какви су били и по осталим дубровачким колонијама. Дубровчани су живели по законима своје Републике, и за највећи грех би се сматрало ако би се који од Дубровчана, ради расправљања каквог међусобног спора обратио турском кадији, а не своје месно суду, односно дубровачким поклицарима, који би, у пролазу, такође расправљали теже случајеве. Тако један од чланова дубровачке колоније у Прокупљу, Francesco di Giovanni Metchi (ваљда Мечић, иначе и К. Јиречеку³⁷⁾ непознат), пише 6-VII 1653 Већу,³⁸⁾ те се жали да га је његов дотадањи ортак у трговини, Марин Николић, не само преварио, но и оптужио турском кадији, који га „ne znam s ciom licenziom — вели Фрањо — saturi u Turski singier“ (синџир); не само то, него подмити кадију да га овај „cini staviti u kulu“ (ваљда ону код Топлице, која и сада стоји) и да „uchove (укове) u singier na grlo i nogke (ноге) u kladu i u guosdia i tuke da mi okuiu“. Ово се на страховиту саблазан Дубровчана поновило у два маха, тако да је Francesco, најзад, „pristupio ovdí prid p.p.g.g. roklistare i tuzcio (тужио) se placuchi (плачући) na tiraniu gnegoiu“ (његову), који су онда саветовали Марину да га не прогања, али то није помогло, те се Francesco поново тужи самом Већу. Изгледа да је овај Francesco di Giovanni Metchi неки осиротели дубровачки племић, који се овде настанио и трговао, али, како видимо, посао му баш није ишао добро.

36) Др. Л. К. Војновић: *op. cit.* 94.

37) „Споменици српска“. Споменик XI.

38) Исто 94.

Осим трговаца, било је у Прокупљу и Дубровчана са другим занимањима. Тако знамо да је доктор Браун, на своје путу 1669, нашао ту и једног лекара, „који се — вели он — знао служити неким простијим и обичнијим лековима, а који је имао обичај да свако јутро излази на трг и да нуди своју помоћ онима којима би била потребна“.³⁹⁾ Није искључено да је у ово доба, односно годину дана раније (1668), био у Прокупљу још један лекар Дубровчанин. То се закључује из једног надгробног споменика нађеног код цркве у Прокупљу, а који је још и г. Тих. Ђорђевић видео као басамак у порти; данас се он чува у звонари. На њему се види овај натпис:

1668 na 2 2

genara

ovdi pociva

Mato Jvvano —

vic e...him

Bog mu dao

v...cn pokoi

По М. Ракићу („Из Нове Србије“), ово би требао да буде Мато Ивановић „hechim“ т.ј. „хеџим“ — лекар, али на натпису, који сам видео, немогућно је прочитати баш ту реч „hechim“, јер је плоча на томе месту јако излизана.

Свака дубровачка колонија на Балканском Полуострву, имала је и своју црквену организацију. Република се старала да сваки њен грађанин има на своје путу и у туђини потпору и у духовном, а не само у материјалном погледу, те је уз помоћ папства, које јој је ишло на руку, вршила и неку врсту „хришћанског посланства“ на Истоку, како то вели кнез Војновић.⁴⁰⁾ Између десет знатнијих цркава на Балканском Полуострву, спомиње се и црква у Прокупљу. Да је у Прокупљу било католичких свештеника, знали смо и по ранијем тврђењу доктора Брауна, који је тамо 1669 са једним говорио латински, „који језик мало ко зна у овим крајевима“. Овај је од њега тражио латинских књига. „Ја му поклоних једну — прича Браун — која се звала *Manuductio ad coelum*, а он је радо прими, давши ми као уздарје, црвеним испреткивану цену мараму и још неке ситнице из тога краја“.⁴¹⁾ Поред овога имамо сада још један доказ о томе, да је у Прокупљу било католичких свештеника. С пролећа 1925 год. у Прокупљу су, регулишући простор око старе црквице, на месту где је некад

39) Ст. Новаковић: „Белешке доктора Брауна...“ Споменик IX 38.

40) *Op. cit.* 108.

41) *Op. cit.* 38.

било дубровачко гробље, ископали и једну надгробну плочу,⁴²⁾ са овим натписом:

16 † 6... (нечитко)

na 21 gugna

umrie otaz

Fra Dominik

Bla

si

Ово је, дакле, надгробна плоча католичког свештеника, калуђера (вероватно) доминиканца, Fra Dominika Blasi који је тамо умро и сахрањен 21 јуна 166(?) год. Ова последња цифра у години није јасна; можда је било 4, 7, 8 или 9 (ово је највероватније), те је стога немогућно тачно утврдити годину Ко је иначе овај, вероватно свештеник дубровачке колоније у Прокупљу Fra Dominik Blasi? Да ли је то члан које дубровачке породице Блашић, Блажића, или он можда ово полаћњено име носи по Св. Влаху — Влаховић, Влашић, јер се заштитник Дубровника Св. Влахо зове латински Blasius, те би у том случају Blasi могло, можда, значити и „Дубровчанин“. Да ли је ова претпоставка основана, нисам могао утврдити, како сам се надао, на основу расправе г. Павла Поповића „Дубровачка биографија“⁴³⁾ у којој се, иначе, на много места налази име Влахо — Blasius, али и презиме Дубровчанин. Тако исто сам се надао да ћу о нашем Fra Dominiku нешто више сазнати из нештампаног дела Серафима Цријевића (Serafino Cerva) „Bibliotheka Ragusina“ писаног 1740-42 год. где се у 4 св. налази 435 биографија, а чији је рукопис у библиотеци доминиканског манастира у Дубровнику.⁴⁴⁾ Међутим, на моју молбу, госп. о. Тома Шепаровић, заменик библиотекара те библиотеке, одговорио ми је, да се у пом. делу, као и у збирци биографија одличнијих чланова доминиканског реда⁴⁵⁾ нигде не спомиње ово име. Тако, дакле, о овом нашем калуђеру, свештенику дубровачке колоније у Прокупљу, не знамо, бар засада, ништа поузданије.

42) Поред ове, ископано је 1927 год. још неколико плоча, чије натписе, васад, не можемо да протумачимо. Тако на једној стоји: Di † SSHC — S D Marta — M D Stefano; на другој † 1630-MVG-A 27 LVLO; на трећој M † S — G — AD BRE-1633. (Спиридонович-Миљинковић-Ђокић: „Летопис цркве прокупачке и историја вароши Прокупља“ стр. 16 и 17.). Да споменемо и ону неразумљиву надгробну плочу, коју је навео г. Тих. Ђорђевић 1895. год. у Браству VII.

43) Годшњница XXII.

44) Cit. по Др. Мих. В. Вујићу: „Прво научно дело о трговини Дубровчанина Бенка Котрулића“. Глас XXX, 44.

45) „Iconotheca Illustrium Fratrum Congregationis Ragusinae Sacri Ordinis Praedicatorum“.

У вези са црквеном организацијом ове колоније, интересује нас и питање, која је то црква којом су се Дубровчани служили у Прокупљу? Скоро је поуздано, да је то она мала црквица, одн. њени остаци, која се налази на југозападној страни вароши, у близини садашње цркве, где је било и гробље ове колоније, а која се иначе у народу зове „латинска“ црква. Није без основа овај назив; свакако је ова црква подигнута у времену последњих дана српског господства у овом крају (још се виде изгребене фреске и натписи на њима ћирилицом), али њу су, вероватно, Дубровчани добили на употребу од турских власти, јер су у турском царству од свих вероисповести само Дубровчани имали привилегију на хришћанску службу божју.⁴⁶⁾ Нигде, ни у једном извору наше историје, нити у делу о нашој старој црквеној архитектури, нисмо могли да нађемо спомена о овој црквици.

Цео је храм малих размера, зидан од наизменичног реда камена, цигље и малтера. Подељен је на два дела: мањи, препрату (3'60 m),⁴⁷⁾ и сам храм (5 m): олтарска апсида износи још око 1'20m; ширина храма је 3'20 m; зид је дебео око 65 cm. На свима зидовима у храму налазе се фреске, од којих она у олтарској апсиди приказује Христа са 8 архијереја (све изгребено). Најјасније се виде фреске на јужном зиду храма; ту су фреске у два реда, у горњем слике из живота Христовог: Тајна вечера, Христос пере ноге ученицима, Ваведење (?) Исус у зборници (нејасно), а у доњем прво три светитеља у епископској одежди са ћириловским натписима (иначе изгребеним и нејасним, отприлике: Сті милостиви... сті силвеств...) затим Богородица и Јосиф са дететом и, најзад, четири млађа светитељска лика. На осталим зидовима фреске су још више изгребене и нејасне. За ову цркву, дакле, држим да је служила и Дубровчанима за црквене потребе, утолико пре, што је и горња надгробна плоча Фра Доминикова ископана одмах до ње, са северозападне стране, што значи да је ту било и гробље дубровачке колоније у Прокупљу.

Остала места у Топлици се у ово доба мало или скоро никако не истичу. Спомиње се само да је чувени Дубровчанин Паскоје Соркочевећ, министар финансија деспота Ђурђа, добио од њега добра, поред осталог, и у Топлици; где ближе, није познато. Ово тврди његов унук по кћери, познати латински песник Елије Лампридије Чревић (Cerva), а и Орбини⁴⁸⁾ Доктор Браун спомиње, да је у путу за Куршумлију, долазећи из Приштине, прошао „покрај једног топлот купатила мало с десна. Купатило је у једној сведеној, лепо озиданој

46) Др. Л. К. Војновић: op. cit. 108.

47) Пре неколико година, кад је црква покривана, остаци препрате су порушени, тако да је сада једна фреска на западном виду споља.

48) К. Јиречек: „Историја Срба“, IV 139.

соби, и врло је добро за опорављење путника...⁴⁹⁾ Види се, дакле, да је Куршумлијска бања и у XVII в. као и у старо, римско доба задржала исту улогу. Иначе се Куршумлија у ово доба нарочито не истиче. — Указаћемо још на једно место, које је, можда, играло неку улогу у трговини Дубровчана нашим крајем. То је село Мерџев уз Топлицу, даље од Куршумлије (срез косанички), које је, можда, било место где су се одмарали и ноћивали трговачки каравани, а где се могла вршити и размена робе.⁵⁰⁾

Сама Топлица, као саобраћајна веза, позната је у Дубровнику нарочито у XVII в., што нам потврђује и славни Иван Гундулић, који на једном месту свога „Османа“ (VII 430) спомиње, да је Кизлар-ага са Косова прошао „управо кроз Топлицу“ и даље отишао „к бијелом Смедереву, за наћ славну Сунчанцију“.

Бацићемо један летимичан поглед на борбе, које су, у овом историјском периоду, вођене у Топлици, у жељи да се протерају Турци из ње. Одмах ћемо нагласити, да у тим борбама српски народ овога краја, бар за првих неколико векова, не игра главну улогу, или бар не такву која води целу акцију и одлучује. У томе погледу, главну реч има северни сусед нашег народа, у први мах Угарска, а затим Аустрија, које су обе, у својим акцијама против Турака на Балканском Полуострву, гледале, разуме се, само своју корист и престиж, а никако виталне националне интересе нашега народа.

Већ у првом столећу турског ропства, у XV в., помишља се на Западу о евентуалној акцији, коју би Угарска повела на Балкану, за потискивање и протеривање Турака. Ту се праве многи планови, који се истина нису могли остварити, али бар показују тежњу да се удари у центар турске силе, а правац намераваног напада свакако показује, да се у томе много рачунало на наш народ. Тако на пр. Феликс Петанчић, сењски канцелар, у своје писму чешком и угарском краљу Владиславу II (1490—1516) с краја XV в., пише о путевима којима се може ударити на Турке и узима Београд као главно место за прелаз из Угарске у Турску, а од Београда за Цариград казује два пута: један низ Дунав па на Годомин, Браничево, Ресаву, Ниш, Пирот, Софију и т. д., а други од Београда преко Шумадије на Крушевац, Косово, Качаник, Скопље, Ђустендил и т. д. Описујући овај други пут, Петанчић вели: „Спустивши се мало на лево путем који к великом селишту Прокопија и Нишу води, недалеко отвара се долина Косовица (Косово) са реком Лабом...“⁵¹⁾ Али, речосмо, и овај је, као и многи други у ово доба, остао само план.

49) Оп. cit. 41.

50) С. Тројановић: „Наше кириџије“.

51) Цит. по Ст. Новаковићу: „Земљиште радње Немањине“. Годишњак I 185.

Тако исто остали су без успеха и покушаји и намере страних земаља, у првом реду Аустрије, Млетака, папске курије, па чак и Шпаније, у XVI веку, да се хришћански народи на Балкану ослободе турске власти. Топлица је, по свом географском положају, јако далеко од ових држава, те се о њој сада не чује ништа. Међутим, крај XVII века доноси врло важне догађаје и измене у односима хришћана и Турака на Балканском Полуострву, а посебице доноси велике борбе између њих, које су у многоме додирнули и Топлицу и наш народ у њој.

После великих успеха аустријске војске (против Турака) од Беча до Дунава, ратне операције су 1689 год. пренесене у Србију, где је аустријски генерал Пиколомини, после неколико победа на Морави, у јесен исте године потукао Турке и заузео Ниш, па се одонуд окренуо западу, те заузевши Прокупље, прешао Топлицу и избио на Косово. Прокупље је било важна база за даље продирање, јер му је од стране аустријске команде поклањана нарочита пажња и при наступању на Косово, а такође и при повлачењу оданде почетком идуће године (1690). Сам командант Пиколомини, у једном свом извештају, овако говори о ратним операцијама око Прокупља: „У Прокупљу сам оставио Пиколоминијевце и Сардуовце и један део коњаника од регemente хановеранске. Показо сам како ће се утврдити палисадима, те да сузе пространство вароши и одбране и тако да се заштите од напада изненада“.⁵²⁾ У повлачењу са Косова, поч. 1690 год., Прокупље је било важна тачка, која је требала једно време да задржи Турке и помогне повлачењу. Пиколомини нам и о томе прича: „Писао сам принцу хановеранском, да у Прокупљу остави само капетана Рушамбаха, са 40 добрих јахача и неколико Срба, а с осталом војском да се ноћу повуче к Нишу. Прокупље ми је служило и чинило добре услуге све до свршеног нашег одступања и ја сам га све дотле држао у нашој власти“.⁵³⁾ На другом месту пишу Аустријанци о овим борбама: „Истина је да је лукави непријатељ имао намеру да посаду у Прокупљу изненада нападне, али му је та нада била узалуд, јер је чувени српски капетан Антоније, још за приближавања непријатеља, Прокупље порушио, па се, затим, кроз тешко пролазне планине провукао ка Крушевцу“.⁵⁴⁾ Није ближе познато ко је овај „чувени српски капетан Антоније“; о њему ни Милићевић, наводећи ово, не зна ништа но додаје, да се иначе „помиње неки капетан Антоније (и поп Тома) као ко-

52) Милићевић: „Краљевина Србија“ 377. Цит. по „Die freiwillige Theilnahme der Serben u. Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen“. Wien 1854.

53) Исто.

54) Исто.

мандант призренске посаде, која је при повлачењу страдала од Турака⁵⁵⁾ Можда је ово једна и иста личност.

После ових борби, када је Топлица опустела услед сеобе Срба у Аустрију, о њој се опет не говори много, бар за једно време. Нешто мало се спомиње у време аустриско-турског рата 1737-39 год. када је такође аустријска војска дошла до Ниша и освојила га. Оданде је један одред „под командом ђенерала Шметау-а имао да иде преко Прокупља ка Куршумлији, а одавде да продире на Косово. На путу из Прокупља за Куршумлију, овај одред не наиђе на храну потребну за људе и стоку, те изгледаше да пролазе кроз опустеле крајеве. Ипак се ђенерал крете из Куршумлије и пође напред да тражи везу са другим једним одредом немачке војске, надајући се, најпре, да ће наићи на поједина одељења српске народне војске која би била изаслата у разматрање. Тако је ђенерал дошао до места Bаnдајова (можда Подујева) одакле се врати у Куршумлију⁵⁶⁾ а затим и у Ниш. Овде се аустријска војска не задржа дуго, но га убрзо напусти (1737) а собом повуче опет један велики део нашега народа, са којим је отишао у Аустрију и тадањи нишко-белоцрквански (дакле и топлички) митрополит⁵⁷⁾ Георгије Поповић (Georgius Popovics, како се сам потписао на једној штампаној књизи у карловачкој Патријар. библиотеци). Овог митрополита налазимо у Срем. Карловцима још и у 1742 год.⁵⁸⁾ У „Српском Сиону за 1906 год. (бр. 19 стр. 536), објавио је г. Димитрије Руварац уверење, које су овом епископу издали у Карловцима 22 нов. 1742 г. „жители“ нишки, новопазарски, „пришченски“, сјенички и др. У њему се наводи, да је Георгије посвећен за нишког и белоцркванског епископа 5 авг. 1735 г. после свoga „предесора“ епископа Јоаникија, који му је оставио велики дуг код Турака, начињен нар. ради оправке цркве у Нишу и Прокупљу.⁵⁹⁾ Поставши епископом, и он се I-III-1737 г. задужио у „турскога чифутина Елиасафа“ са 5635 турских талира, да би платио стари дуг свoga „предесора“, а остатак употребио за разне друге црквене потребе. У „Шематизму епархије темишварске за год. 1897“, (на стр. 14), вели се о њему, да је био темишварски епископ „од 1745 до смрти 1757“. То је, најзад, онај владика темишварски, кога онако интересантно приказује Доситеј Обрадовић у свом „Животу и прикљученима...“ (књ. I стр. 41—66), из чијих уста слушамо речи, не црквеног великодостојника који је тек скоро дошао са Балкана, но неког оновременог интелектуалца, филозофа, јозефинисте.

55) Исто.

56) Анд. Гавриловић: „Два прилога историји ослобођења Србије“. Годишњица XXII 108.

57) Љ. Стојановић: „Записи.“ 2740.

58) Исто, зап. 2377, 2676, 2739.

59) Види 43 стр. овог рада.

У првој епохалној борби српског народа за своје ослобођење од Турака, у првом устанку, истакла се и Топлица, иако то досад није нарочито наглашено. Она се истакла у доба најславнијег ратовања, у доба Мишара и Делиграда, у 1806 години. Управо улажење Топлице у ратне комбинације и стоји у вези са операцијама код Делиграда.⁶⁰⁾

По наредби Карађорђевој, Станоје Главаш је око 2 септ. 1806 одвојио од Делиграда један део војске (2500 пешака и 500 коњаника са једним дрвеним окованим топом), те је са њиме имао да пређе Јастребац, и кроз Јанкову Клисору да се спусти у Топлицу, те да, заузев Прокупље, загрози турском левом крилу и тиме олакша српски положај код Делиграда. Поред Главаша, истакли су се у овом одреду још и Стеван Јаковљевић (левачки заповедник) са братом Јованом, Кода из Прџова, неки мањи старешина Огњан, а војску су проводили Милан Рибничанин и поп-Маринко (бегунац из околине Прокупља). Војска је прошла поред Крушевца (не улазећи у њега, пошто је већ раније био освојен), па је, прелазећи Јастребац, опрезно сишла кроз Јанкову Клисору у Топлицу, и одмах похитала Прокупљу. У ноћи између 7 и 8 септембра, изненада је опкољена варош са три стране: севера, запада и југа. Прво је освојена варош, у којој су Турци и Арнаути бранили т. р. сваку кућу, а у бици с њима, учествовали су и мештани Срби. Варош је била запаљена, те у многоме страдала. Након очајне борбе и заузећа вароши, водиле су се још неко време борбе око провизорних (земљаних) утврђења, те кад се у њима запалио барут и Турци остали без муниције, заузета су и ова у зору 8 септ. 1806.

Иако је главни смер Главашева напада био Ниш, ипак он није ударио на њега, вероватно због малог броја војске. Уосталом, успех је и овако био постигнут: Турци су, загрожени с бока, били приморани на повлачење од Делиграда, а Главаш је имао још и задатак, да удари кроз Топлицу на Косово, „како би сасвим пресекао ону притоку, којом Ниш преко Косова, а из легла арнаутског, добијаше сталну потпору“.⁶¹⁾ Идућег дана (9 септ.), освојила је Главашева коњица Куршумлију без битке, јер су се њени становници, Арнаути, разбегли чим су чули за српски напад на Прокупље. Сам Главаш није ни долазио у Куршумлију, него је пречим путем,

60) Ово је први јаче подвукао и нагласио Андра Гавриловић у својем пом. делу („Два прилога...“), где је, на основу кратких бележака Анте Протића (у „Повесници од почетка времена војда српског Карађорђа Петровића“ — Споменик XIX —) и рукописних савремених бележака Петра Нов. Чардаклије — („Писанџ П. Н. Чардаклије“), приказао улогу Топлице у овом периоду устанка. По А. Гавриловићу, ми ћемо укратко приказати ово ратовање у Топлици.

61) А. Гавриловић, оп. cit. 107.

преко Иван Куле, ударио на Лаб и Косово. На Куршумлију је ишао само главни део коњице, који се преко Самокова спустио у Косово и ту се састао са Главашем. Али је овај српски напад у Топлицу и Лаб ипак остао само једна епизода, у низу других, славних подвига 1806 године. Након склопљеног примирја, српска војска се повукла, а Топлица опет остала Турцима, још за неколико деценија, да се о њој скоро ништа не говори до знамените 1877 године.

IV

Ослобођење од Турака 1877—78 год.

Херцеговачки устанак 1875 год., који је убрзо запалио и Босну, усколебао све српске духове, био је, бесумње, једна експлозија, која је не само још једном покренула питање рефорама у Турској и живота хришћана у њој, но, што је нар. важно, сада је дефинитивно довела до решавања т. зв. Источног питања, које већ давно чека своје решење. Али, можда би овај устанак и овога пута остао локална ствар ових двеју српских покрајина, да уз устанике нису стале обе српске кнежевине, Србија и Црна Гора. Госп. Др. Влад. Ђоровић сасвим с правом тврди, да су „својим залагањем за устанике у Босни и Херцеговини и својим уласком у рат (1876), Србија и Црна Гора кренуле опасно Источно Питање и од једног локалног устанка направиле су европску ствар“,¹⁾ тако да је, најзад, Берлински конгрес (1878) морао да призна стање створено ратовима 1876—78, које је довело до ослобођења три округа Србије и њене независности, али, нажалост, и до окупације Босне и Херцеговине. Не упуштајући се детаљно у историјат и целокупан ток ових ратова, ми ћемо се на њих осврнути само утолико, уколико се они односе на нашу област, јер је први турски рат 1876 г. само закуцао на врата Топлице, а тек други 1877—78, заиста јој и донео коначно ослобођење од Турака.

У први рат 1876 год. ушла је Србија, у савезу са Црном Гором, под притиском општег одушевљења које се припремало онамо од кнеза Михаила и које је Србију истакло за Пијемонт Јужних Словена. Србија је загазила у рат, али за њега с једне стране није била довољно спремна, јер та рат није довољно само одушевљење, а с друге стране, улазак Црне Горе без активне помоћи Русије, није била довољна помоћ за рат са Турском, која је у њега ушла са жељом да једном ликвидира то опасно српско питање које се повлачи још од Карађорђа и Милоша, а које ево сад у другом али сличном облику изби и у херцеговачком устанку, што је и довело до овог рата.

Рат је Турској објављен прокламацијом кнеза Милана са историјског Делиграда, 18 јуна 1876 (црногорска прокла-

1) Др. Влад. Ђоровић: „О педесетогодишњици рата 1876“. 32.

мација објављена је 15 и. м.). У то доба била је већ потпуно завршена мобилизација и распоред српске војске, која се састојала из четири одреда (Моравски, Ибарски, Тимочки и Дрински) од којих је „Моравска војска била највећа, јер је она требала да црнира Ниш и да продире на југоисток и југ у правцу Пирота, Прокупља и Куршумлије.“²⁾ Офанзиву је почела Моравска војска 20-VI-1876 на Мрамор, утврђени логор, који је нар. био важна тачка ради одржавања везе између Ниша и Прокупља, али мраморска битка свршила се несрећно по Србе. Да би се, међутим, помогло заузеће Мрамора, одређена је била т. зв. комбинована дивизија потпуковника Бучевића да од Вукање нападне Прокупље и заузме га. Бучевић се кренуо од Вукање у правцу Грнца, Клисурице. Петровца, али „због плашљивости својих трупа“³⁾ морао се повући у Вукању. Тако се, дакле, неуспехом свршио и овај покушај ослобођења Прокупља. Међутим, да је Бучевић допро до Прокупља, вероватно би га и заузео, јер у њему, као и у Куршумлији, Турци тада нису имали много војске. Др. Влад. Ђорђевић, по Karl Mayers „Der serbisch-türkische Krieg“ (Wien 1877) наводи, да је у Прокупљу у доба Бучевићева напада било 3 батаљона пешадије, 1 ескадрон коњице и 1 батерија, а у Куршумлији 1 коњички пук и 1 батерија,⁴⁾ дакле скоро обични гарнизони; али већ неколико дана доцније, стигла је у Прокупље Али-Саибова војска (читав кор), као део турске војске, која се концентрисала за офанзиву против Срба.⁵⁾ Безуспешну демонстрацију на Мрамор извршила је, у ноћи између 22 и 23, управо у зору 23-VII-1876, чета добровољаца под капетаном Протопоповим, али се она око 8 час. већ повукла (Мрамору је дошла помоћ из Ниша и Прокупља), па ипак се био пронео глас, чак је у 162 бр. „Српских новина“ и објављено, да су Срби „освојили утврђења око Мрамора и продрли у турска утврђења“.

Како на овом, тако су Срби били лоше среће и на другим секторима, изузимајући по који срећнији дан (Шуматовац 11-VIII-1876), те се већ од почетка предвиђао неуспех овога рата, утолико пре, што су се наде Срба на општи устанак балканских хришћана, а нар. на помоћ Румуна, Бугара и Грка, потпуно биле изјаловиле. У оваквим околностима, кнез је пристао на посредовање великих сила за примирје, до кога је и дошло, те је 4-IX-1876 издана наредба о обустављању непријатељстава. Примирје је требало да важи 10 дана, али га се већ петог увече Турци нису држали, него су покушали прелаз преко Мораве (код Бобовишта и др. места),

2) Јов. Ристић: „Дипломатска историја Србије за време српских ратова 1875—78“. I 113.

3) Др. Влад. Ђорђевић: „Српско-турски рат 1876—78“. I 63.

4) Исто 52.

5) Исто 127.

но били одбијени. 16 сеп. 1876 настављена су непријатељства са много поуздања у бољу будућност, али не и са много среће. Пораз Срба на Ђунису (17 X), убрзо је расхладио свако ратно одушевљење. На интервенцију Русије, Porta најзад 19-X-1876 пристане на двомесечно примирје (од 20 X), које је по истеку продужено до 17-II 1877, а 16 (28) II 1877 потписан је у Цариграду и Протокол мира на бази Status quo.... Царским ферманом и кнежевом прокламацијом од 20-II-1877, мир је најзад и успостављен, вратило се стање какво је било и пре овога рата.

Односи који су владали од првог до другог рата између Србије и Турске с једне, а Русије и Турске с друге стране као и међусобне везе Русије и Србије, јасно говоре да је први турски рат био само предигра већем догађају. Била је то предигра, која се истина свршила врло неповољно по Србе, а, бар на изглед, победоносно по Турке, али предигра, у којој се јасно видело да Србија није потпуно усамљена, да је уз њу, ако у први мах и не званична Русија, а оно свакако руско јавно мњење, нар. панславистички кругови, који су само појачани после повратка руских добровољаца из Србије, по завршетку првог рата. Већ својом интервенцијом за мир у корист Србије, Русија се истакла као заштитница балканских Словена. Не само то, она је овога пута постала средиштем, у коме су требала бити решена сва питања у вези са блиским Истоком, нар. онда, када се на конференцијама великих сила у Цариграду и Лондону (крајем 1876 и поч. 1877 год.) показало, „да је свака чисто дипломатска акција у погледу рефорама у Турској и поправке судбе хришћанских народа у њој безуспешна“, па је „тежиште политичке ситуације пренесено на Русију“⁶⁾ јер је свакоме било јасно, да ће она ово питање најзад морати решити оружјем. Иако је, дакле, јасно било да ће доћи до рата између Русије и Турске, у Србији се није јако показивала воља за евентуални нови рат с Турском, ма и у друштву са Русијом. Овакво опште расположење добило је видног израза како у Народној скупштини, „где је владала апсолутна мирољубивост“⁷⁾ тако и у раду саме владе, која је одржавала сталне везе с Русијом и, истина, наглашавала своју готовост да стане уз њу, али и своју неспремност за рат. Са руске стране пак, желео се улазак Србије у рат, али још и после руске објаве рата Турској (12-IV-1877), цар Александар II, у једном писму кнезу Милану, „препоручује мудрост и уздржавање од сукоба док руска војска не пређе преко Дунава, како би могла помоћи Србији, а он ће доцније..... доставити Њ. Светлости савете које буду прилике захтевале“⁸⁾ После уласка Русије у рат, везе између

6) Жив. Живановић. „Политичка историја Србије у другој пол XIX в.“ I 354.

7) Јов. Ристић, оп. cit. II 1.

8) Исто II 35.

Србије и Русије бивале су све живље, тако да је већ јасно било — чак је и Porta на то обратила своју пажњу — да ће Србија ускоро и сама заратити. Али време још није било погодно; руске операције нису се развијале повољно (два месеца по објави рата Руси још нису били прешли Дунав), па ипак кнез Милаш и министар спољних послова Јован Ристић, одлазе у главни руски стан у Плоеште, где је 5 и 8 јуна 1877 одржан састанак са руским царем Александром II, а осим тога и с министром Горчаковым и ђенералом Игњатијевим. На овим састанцима је у главном утврђено, „да Србија има остати на дефансиви, докле руска војска не пређе Дунав, а после може ући у рат ако хоће. Изрично је објашњено да се Србија нема бојати упада од Аустро-Угарске, али се на Дрини има држати само у одбрани, а нападање предузимати само на источној и јужној граници према Старој Србији. Помоћ новчана за време рата и увећање после рата ставља се у изглед према нашим заслугама. Накратко — вели Ристић — Руси нас формално не позивају, али дају разумети... да желе да заратимо с Турском.“⁹⁾ Срби су добро разумели речи ђенерала Игњатијева, „да је боље да сами узму своје (од Турске) но да то добију по туђој великодушности“.

Са успесима руске војске, који су се брзо ређали један за другим после прелаза преко Дунава (10 VI), расло је и одушевљење у Србији. Оно се сад огледа и у Народној Скупштини, где се, у њеној Адреси кнезу од 25-VI-1877 после отварања Скупштине, већ говори „о победоносним заставама, које је цар Александар II развио за ослобођење поплаченог Хришћанства“.¹⁰⁾ У буџетској дебати чују се патриотски говори, кад на прим. прота Јов. Јовановић вели, да време „само показује прстом својим како нам се држати ваља. Не појмимо ли ми данашње време, лако можемо дочекати, да туђе војске у земљи издржавамо и сами као солдати туђим интересима служимо и робујемо — па онда: збогом слободо! Збогом народна будућности“. Или захтев посланика Милије Уршевића „да се данак Порти откаже и Србија за независну огласи“. Уз опште одобравање Скупштине, чак и министар спољних послова, озбиљни и тактични Јован Ристић, означава предлог као патриотски и додаје, да је „то жеља свију нас а и целе Србије“.¹¹⁾ Кад је, међутим, у половини и крајем јула 1877 наишла на тешкоће у својим операцијама, како у Европи (Плевна), тако и у Азији, у Русији се већ и званично — и цар и влада — жели ступање Србије у рат;¹²⁾ чак је цар изјавио српском пуномоћнику пуковнику Катарцији, „да, ако Србија не пређе границу у року од 12 дана, она је изгубљена

и њена народна будућност за свагда компромитована“.¹³⁾ Требала је велика дипломатска вештина, да се у овом, за Србију још неповољном, тренутку, за сада бар, одложи њена ратна акција А за ово одлагање су у главном ово разлози: неповољан обрт руских операција у Бугарској и недовољна спрема српске војске, која долази, између осталог и због оклевања с руске стране, да се пошље обећана новчана помоћ (1.000.000 среб. руб). Па ипак се у нечем морала показати бар добра воља: ради војне демонстрације, српска влада је, по руској жељи, одредила у августу 1877 двадесетпетодневну вежбу 25 батаљона стај. чета и нар. војске I кл. у пограничним областима од крајинског до ужичког округа,¹⁴⁾ дакле дуж источне, јужне и југозападне границе према Турској. Српска јавност се, међутим, све више одушевљавала за акцију, утолико пре, што су преко границе стизали све црњи гласови о невољама Срба у Турској, нар. о немилосрдном поступању Турака са избеглицама,¹⁵⁾ које су се после првог рата вратиле својим кућама, јер им је безбедност и амнестију гарантовао већ и уговор о миру (од 16-II-1877)

Уопште, везе српске владе и Срба у Турској, биле су стално одржаване. Српска влада се нар. старала да се у Турској одржава национална свест Срба, којима је јасно било да нису остављени сами себи. Свугде у тадањој Турској, па и у нашој Топлици, а спец. у Прокупљу, било је угледних и заслужних Срба, који су радили на српској ствари и трудили се да припомогну ослобођењу ових крајева од Турака. Они су одржавали везе са Србијом, доносили отуд књиге, новине, вести, све ово растурали у своје крају, а отуд опет слали извештаје и вести у Србију. Ево имена неколико истакнутијих Прокупчана из овом послу, која бележимо по казивању још живих савременика:¹⁶⁾ поп Живко Костић (до рата већ свештеник 60 год.) и син му поп Хаџи-Михајло, свештеници у Сечаници (дакле на самој тад. граници) који су становали у Прокупљу; Тодор (зв. Чорбаци-Тодорче) Стојиљковић, трг.; Мика Хаџи-Тонић, трг.; поп Коста Стојиљковић, Здравко Цветановић, трг., Жива Цветковић, трг., Мита Јанковић зв. „Шубаран“¹⁷⁾ трг. и др. Већ 1876 год. Турци су били осетили њихов рад, па, видевши куда он води, једнога дана узвате поп-Живка Костића и сина му попа Хаџи-Михајла, Тодора Стојиљковића, поп-Косту Стојиљковића, Здравка Цве-

13) Исто II 62.

14) Исто II 68.

15) Исто II 77.

16) Г. Мика Хаџи-Тонић, Спира Стојиљковић, трговци у Прокупљу (последњи по сећању и причању свога оца Тодора).

17) „Шубаран“ је назван због тога, што је тргујући и доносећи робу из Београда и видевши да тамо Срби носе шубаре, бацно фес који су докле сви носили и први понео шубару.

9) Исто 42.

10) Жив. Живановић, *op. cit.* I 354.

11) Исто 360.

12) J. Ристић, *op. cit.* II 60.

тановића и Живу Цветковића, те их отерају у нишки град мучећи их успут; тамо су били једно време затворени, док их суд није пустио.

Историјска одлука о уласку Србије у други рат, донесена је на седници Министарског савета од 12 нов. 1877 год., када је решено да до 30 нов. сва војска буде на граници, када ће се објавити и рат.¹⁸⁾ Мобилизација је већ била спровођена, као и распоред трупа дуж границе, тако да је у Министарском савету, чим је 28 нов. пала Плевна, већ 29 усвојен и нацрт ноте, којом ће српски заступник у Цариграду саопштити објаву рата. У ноти се између осталог наглашује, да српски заступник напушта Цариград „пошто се Кнежевина сматра да је од сада у ратном стању са Високом Портом“. Разлози су: немилосрдно поступање како Муслимана, „тако и самих Царских Власти“ са избеглицима које су се, радујући се уговореној амнестији, вратиле својим кућама, други је разлог, потпомагање (од стране Порте) конспиратора споља, који раде против „унутрашње безбедности и рада Кнежевине... дајући им средства па и оружја да до своје цели дођу“.¹⁹⁾ Ову ноту је српски заступник у Цариграду предао 2 дец. 1877 год. Тако је, дакле, пала судбоносна одлука о великом историјском догађају, уласку Србије у други турски рат 1877 год., што донесе и могућност, да се овога пута, коначно, Топлица ослободи вековног турског ропства.

Србија је објавила Турској рат — званично — предајом ноте 2 дец. 1877. Међутим прокламацијом кнеза Милана, упућеном Српском Народу већ 1 дец.,²⁰⁾ истиче се, да Србија улази у рат у првом реду због зверстава, која су Турци починили над Србима у Турској. Затим, овде се баца одговорност и на званичну Турску због покушаја изазивања побуне у Србији а у исти мах „отомански Министар Спољних Послова већ нам и отворено прети — вели се у Прокламацији — да Porta има небројених путева да Србији науди, ма и не била с њоме формално у рату“. Уз ове поводе који су је нагнали на рат, Србија има и дужност према својем народу, његовој прошлости, жртвама у ранијим ратовима, па и великој руској заштитници, да одмах ступи у рат. Она сада није усамљена као у првом рату, јер су уз њу, поред Русије, још и Црногорци и Румуни. Позивајући српски народ да храбро уђе у рат „за свету, народну и хришћанску ствар“, кнез Милан завршује: „Зато напред, јунаци, уз победоносне заставе Цара Ослободиоца, с вером у Бога, свемоћног заштитника правде, а у име ослобођења своје подјармљене браће, у име независности наше драге отаџбине Србије. Напред, јунаци, Божија је воља“!

18) Јов. Ристић, оп. cit. II 73.

19) Исто II 76 и 77.

20) „Српске Новине“ бр. 262 од 1-XII-1877.

Објава рата Турској, затекла је српску војску већ на положајима, спремну за прелазак границе. Како смо напред споменули, мобилизација је већ раније била довршена (од 10 до 20 нов. 1877), а од 20 XI до 3-XII, када су почеле операције, извршено је стратешко размештање војске дуж границе.²¹⁾ У вези са операцијама руске војске, Србима је био постављен задатак „да све делове турске војске који су се налазили на западној половини Балк. Полуострва, прввуку дејству своје војске, а кооперишући руској војсци у југоисточном правцу према Пироту и Софији, да олакшају Русима прелаз преко Балкана и продирање Цариграду. Као претходна мера овоме, требало је најпре цернирати Ниш и прекинути сваку везу његову на исток и запад“.²²⁾

Цела српска војска била је подељена на 5 корпуса, од којих су 3 нападна: шумадијски, моравски и тимочки и 2 одбранбена: дрински и јаворски. Нападна војска бројала је 44.000 бораца и 128 топова, а одбранбена 43.000 бораца и 98 топова.²³⁾ Моравски корпус, који нас интересује јер је оперисао у нашем крају, имао је две дивизије: моравску и ибарску, а бројао је: 6 бригада од 28 батаљона пешадије, 9 батерија, 5 ескадрона и 1 батаљон пионира, у свему 18.000 бораца и 46 топова. Према овој војсци, Турци су на граници имали око 46.000 бораца, који су били распоређени по граничним местима и положајима. Од места у нашем крају било је у Нишу, на Мрамору, Прокупљу и Куршумлији око 8000 људи. Јача утврђења су била код Мрамора, Куршумлије и Преполца.²⁴⁾

У првом делу операција — до пада Ниша 29 XII 1877 — у Топлици је била само ибарска дивизија моравског корпуса, под командом потпуковника Стевана Биничког, која је имала задатак, да, освојивши сву Топлицу, прекине везу Ниша са западом, а затим да избије на Косово. Како видимо, Топлици је овога пута било с њеном прођу осветници Косова, преко којих ће се — како то вели кнежева Прокламација — Србија „руковати са оном браћом нашом, са којом смо се на Косову растали“. Уопште, улога ове дивизије била је много важнија но што се то у први мах мислило, и Др. Влад. Ђорђевић сасвим је у праву, кад кривицу за релативно мали успех и задржавање на Самокову више Куршумлије, приписује „личним фрикцијама у командовању“, јер да тога није било поред општег одушевљења и полета, примирје би српску војску затекло у Приштини.²⁵⁾

21) Јов. Ристић, оп. cit. II 89.

22) Исто.

23) Исто 86—88.

24) Исто 90.

25) Др. Влад. Ђорђевић, оп. cit. II 225.

У наш задатак не би спадало детаљно приказивање самих борби²⁶⁾ јер то више спада у ратну историју — али ми ћемо их ипак лапидарно изнети, да бисмо оживели успомену на ове догађаје, нарочито у доба њихове педесетогодишњице. Дакле, без претензије на стручњачки тачан опис, ми ћемо их изнети по поменутих изворима (види прим. 26).

Мобилизација српске војске била је завршена до 20 нов. 1877, а одмах после тога размештене су трупе на граници. Кад је 1 децембра објављен рат, Срби су били спремни за прелаз преко границе, тако да су одмах биле предузете све мере за тај посао. У исти мах, обраћена је нар. пажња на мере које су се одмах морале предузети у вези са првим задатком српске војске у овом рату: пре свега опколити Ниш и прекинути му везе на све стране. У овај задатак спадало је и заузимање Мрамора, Прокупља, целе Топлице, па и даље до Косова, да би се тако прекинула веза Ниша са западним делом Турске Царевине. Овај задатак имала је да изврши, споменули смо већ, ибарска дивизија моравског кора, под командом потпуковника Стевана Биничког. Распоред ове дивизије био је овакав: крушевачка бригада I кл. са I пољском батеријом и ескадроном коњице, имала је, под командом мајора Љубомира Остојића, да оперише преко Тешице и Суповца у правцу Мрамора; чачанска бригада I кл., под командом мајора Аксентија Јаковљевића, са I пољском и I брдском батеријом и ескадроном коњице, преко Вукање на Грebaц и Прокупље; крушевачка бригада II кл., са I брдском батеријом, под командом мајора Илије Ц. Живковића, кроз Јанкову Клисур у Куршумлију. Овако распоређена, чекала је ибарска дивизија на граници заповест за полазак, шта више, поједини њени делови, одмах по доласку на границу заузеле неке турске карауле и, ушавши за 3/4 часа у турску територију, чекају даље наредбе.

Шести децембар 1877 године (дан Св. Николе) знаменити је дан, када је, кренувши се напред, ибарска дивизија

26) Приказ свих борби ибарске дивизије у нашем крају, изнећемо по Др. Влад. Ђорђевићу, Јов. Ристићу, званичним саопштењима српске Врховне Команде и описима тих борби који су у њој састављени, а објављени у „Српским Новинама“ и „Застава“ за 1877 и 78 год., па и причању још по неког живог очевица. Др. Влад. Ђорђевић, један од учесника у овом рату, али не и у операцијама ове дивизије, бавира приказ ових борби не на своје опажању, но на рукописном „Дневнику српско-турског рата 1877/78 вођеном од 28-XI-1877 до 30-I-1878“, који је водио † Ђорђе С. Ађанин, писар трстеничког батаљона, а на молбу Павла Д. Пазарца учитеља (ор. cit. 226). Др. Влад. Ђорђевић придаје овом „Дневнику“ велику важност нар. стога, што су то опажања очевица и учесника у борбама, а још више стога, што је у њему нашао „читаву масу од речи до речи преписаних депеша, наредба, диспозиција које се тичу целе ибарске дивизије.“ (Исто 226). Њиме ћемо се, дакле, уколико нам је повнат из дела Влад. Ђорђевића, ув остале споменуће наворе, и ми користити.

истога дана имала два значајна успеха, две победе, којима је већ извршен један од најглавнијих њених задатака: пресецање везе између Ниша и запада. Тога дана, на име, пао је Мрамор и Прокупље. „Рано у јутро 6 XII-1877 заузет је Мрамор без борбе“²⁷⁾ тако гласи кратки извештај Врховне команде. Оно што се у првом рату није могло постићи уз велике напоре, сада је остварено без по муке. Истина, Турци су у мраморским утврђењима, која су била под командом нишког Фазли-паше,²⁸⁾ имали мало војске (око 300 низама), али, ипак, успех је значајан. Важна одбранбена тачка на домаку Ниша, а у исти мах и тачка са које је лакше продирати на југ према Лесковцу и Врању, као и на запад према Прокупљу, била је у српским рукама. Ова врата у Топлицу, сада су била отворена. Други значајан успех ове дивизије, који допуњује први, а који је за нас од неизмерне важности јер је у најтежој вези са главним предметом наше књиге, то је *ослобођење Прокупља* које је извршено истога дана, 6 децембра 1877 год. Службени измештаји (од 7 м. м.) о томе значајном догађају гласе овако: „Јуче (т. ј. 6 XII) у 3 сах. по подне, заузела је наша војска и посела Прокупље и његова утврђења“, и други: „Прокупље, које је сада у нашим рукама, заузела је наша војска после артиљеријске борбе. На нашој страни није било никаквих губитака, а Турци су оставили више мртвих на бојном пољу. У одступању они су запалили варош, те је изгорело до 30 кућа и дућана; остало је наша војска спасла. Пре него што су оставили варош, Турци су тројицу Прокупчана исекли, а двојицу тешко ранили.“²⁹⁾ Како нам ови службени извештаји врло збијено износе ток догађаја, ми ћемо, по напред споменутих изворима, мало опширније приказати борбе око Прокупља.

Чачанска бригада ибарске дивизије, кренула је из Крушевца на границу још 3-XI у правцу Каоника, Вел. Шилевоца, Рибара и Вукање, где је заузела позиције око тадање српско-турске границе, од Грeпца до Јасенове Воде (на Малом Јастрепцу) и ту чекала наредбу за напад. Други делови ове дивизије били су, како смо већ видели, десно на Јанковој Кисури и лево према Суповцу и Мрамору. Чачанска бригада је дакле имала задатак, да нападне Прокупље са северне, одн. северисточне стране, у правцу данашњег пута Крушевац—Рибари—Прокупље. Прокупље и Куршумлија пак имали су, под командом кајмакама (потпуковника) свако по 300 низама са неколико топова. Прокупље је било врло мало утврђено, са неколико мањих пољских утврђења, без веће отпорне снаге.

Чим је српска војска прешла границу, а изгледа и пре тога, Арнаути, становници пограничних села, евакуисали су

27) Врховна команда: „Рат Србије с Турском.... 1877/78“ 46.

28) „Српске новине“ бр. 267 из 1877.

29) Врховна команда ор. cit. II 46; „Српске новине“ бр. 266 8-XII-1877.

своје породице преко Топлице у планине, а кајмакам је наредио и повлачење турске војске — две чете редифа са 1 топом³⁰⁾ — из Прокупља, која преко Житорађе оде низ Топлицу. Зашто је ово учињено на читава два-три дана пре напада Срба и освајања Прокупља, није јасно, али изгледа из стратешких разлога, да би се имало више слобде у одбрани саме вароши. У вароши остаде само нешто наоружаних Арнаута, Черкеза и грађана Турака, који тада почну нападати на српске куће палећи и пљачкајући их, да би, ваљда, тако натерали Србе на напуштање вароши. Сведок и учесник у овим догађајима, г. Мика Хаџи Тонић, трговац из Прокупља, овако прича о страшним тренуцима које су Срби преживљавали тих дана:

Турска војска напустила је Прокупље два дана пре уласка Срба (два дана пред Св. Николу). У вароши је тада настало безвлашће. Турско становништво, осетивши да нема власти, почело је по вароши да пљачка и злоставља Србе. Уочи Св. Николе, Турци грађани запале у вароши чаршију и то почевши од данашње т. зв. „Џивданове кафане“, где је била главна чаршија, па до краја. Запалили су те је изгорело 7—8 кућа, 10—15 дућана и 2 кафане. Прво су запалили дућан Тодора Стојиљковића, угледног трговца и виђеног човека међу Србима у Турској. Становници ових зграда које су гореле, купује на брзу руку најпотребније ствари, те се бежањем почну спасавати у други крај вароши. По причању Тодорова сина г. Спира Стојиљковића, трг. у Прокупљу, који је у то доба био дечко, а зна догађаје и из казивања свога оца, неки Срби су се испред турског зулума склонили у пријатељске турске куће, где су их штитили. Међу овим Турцима се нар. истакао Хаџи-Алија, код кога се у кућу било склонило око 20 српских породица. Ту су дочекали и долазак српске војске. И г. Мика Хаџи-Тонић је, са осталима, био побегао у дан. улицу Цара Душана (испод пом. кафане) и кад су бегунци били отприлике код дан. Шумске управе срели су их наоружани Турци, који су почели евакуисати Прокупље. Да би, ваљда, на Србима искалили свој бес због напуштања Прокупља, почели су да пуцају на гомилу бегунаца. Том приликом су убили Јованчу Јанчића, Миту зв. Чалака баштована, Цуки (?) Станојевића и још два грађана чијих се имена не сећа; равнили су самог г. Мику Хаџи-Тонића, Ђорђа пекара и још двојицу. О свима овим турским злочинима, Срби су известили најближу српску војну јединицу (чачанску бригаду), која је стајала на Грпцу. Сутра дан, на Св. Николу, између 3 и 4 часа по подне, ушла је српска војска у Прокупље са северне стране, са брда више вароши.

30) Др. Вл. Ђорђевић: *op. cit.* II 232.

Како видимо, ово причање очевица и учесника у догађајима 1877 год, у свему се слаже са службеним извештајем о томе, те га, извесним детаљима, и допуњује.

Примивши, 5 дец. извештаје о тешком положају Срба у Прокупљу, бригадир чачанске бригаде извести о свему свога дивизијара, тражећи од њега дозволу да заузме и спасе варош; на то добије одговор, да рано идућег дана — 6 дец. — буде спреман за полазак.

Анонимни дописник новосадске „Заставе“ („Србин“), који је — како изгледа — и сам пратио овај одред српске војске, овако прича о развоју операција око Прокупља.³¹⁾

„Дан освану, гласови све прњи долажаху од Прокупља; бригадир узнемирен чекаше на дивизијара (који је био рекао да ће доћи), али пошто 8 сах. наста и њега још нема, без даљег одлагања нареди да се 2 батаљона — студенички и карановачки — и 2 брдска топа под командом капетана Милана Стојановића, коме придода из свога штаба Лазара Петровића, крену да варош заузму и спасу је, а он остаде да са главном масом чека дивизијара. Ово оделење наступало је овако:

„6 дец. 1877 год. у 8 сах. изјутра, оба батаљона са брдским топовима, пред којима 1 вод коњице, наступаше преко села Петровца до села Стражине (ваљда Стражаве?), одакле карановачки батаљон истури 2 чете у ланац и преко виса оде десно изнад вароши, а студенички батаљон истури тачоће 2 чете у ланац за којим иђаху оба брдска топа, а својим левим крилом зађе испод вароши — источно — пређе нишки друм и заузме два мања турска утврђења, која беху подигнута на вису изнад друма, и одатле се увути право вароши, центар са топовима већ беше стигао северо-источно изнад вароши за 150—200 метара и топови дејствоваше против турске карауле и вароши, одакле башибозуци пуцајући одбијаху наступање десног крила. После 1 сах. пушкрања, зачу се труба са десног крила која даде знак да се са три стране јуриша и одјекну „Ура“! Лево и десно крило, као и центар, појуре у варош, и за тили час пробију се кроз тесне улице и поседну топличку ћуприју, преко које већ башибозуци пројуре и побегну у планину и варош буде заузета.

„Срби Прокупчани, тих дана скривени по заклонима да их не би Турци исекли, како чују пуцњаву наших топова, изађу напоље и потрче нашој војсци у сусрет.... Кад је војска ушла у варош, један крај вароши и то најглавнији, беше савладан пламеном, а пожар се ограничио само на то оделење.

31) „Борбе на Топлици..... 1877—78“ Застава бр. 60—66/1878. Овде ћемо се држати само његова причања, пошто у пом. делу Врховне команде, као и у извештајима Српских новина, нема података о овим борбама, како је то случај са борбама око Куршумлије.

„Идућег дана (7-XII) око 9 ипо приспе у Прокупље бригаир, мајор Аксентије Јаковљевић, а поподне и дивизијар потпук. Стеван Бинички“, који је преким путем дошао са својим путовођом поп Мићом из Речице, а штаб ибарске дивизије, који се такође преместио у Прокупље, путовао је колима преко Мрамора.³²⁾

Ушавши у варош, војска је одмах локализовала и угасила пожар, а у исти мах настала да се заведе ред и безбедност. Први, привремени, гарнизонар Прокупља, капетан Сима Дукић,³³⁾ настао је да се варош поврати у колосек нормалног и мирног живота, те је нарочито гледао да спречи крађу и пљачкање, које је почело већ у доба онога безвлашћа пре уласка српске војске, а настављено и првих дана потом. Како је у „чаршији“ потпуно или упола изгорео приличан број дућана, то су ова згаришта, као и напуштене куће набеглих Турака, биле нар примамљиве за пљачкаше. Да би се још сачувало што је можда остало у рушевинама, гарнизонар је свуда био поставио страже, које су пазиле на ред. Нарочито се говорило о дућану једног трговца, црквеног турског, у коме је овај због Турака, наводно под једном бачвом, сакрио велику количину црквеног новца. Дућан је већ био изгорео, а у својим рушевинама крио црквено благо; војничка стража је стално чувала овај дућан и никоме није дозвољавала прилаз к њему, доцније је саслушан и татор и прота, али се о судбини тога новца ништа није сазнало.³⁴⁾ Уопште није могућно ни утврдити, да ли је ова прича, како у сличним приликама обично бива, само плод узбуђене маште, или има у себи нечег конкретног. Али, изгледа, да је пљачкање било отело велика маха; у њему нису учествовали само Прокупчани и сељаци из најближе околине, но се коњима и колима долазило чак с друге стране Копоника и Јастрепца, пробијали се кошеви и магацини, и развлачило се жито (Само заплењене пшенице царске и спахијске, било је на 1,000.000 ока,³⁵⁾ а још марта 1878 год. има у магацину на 40.000 ока кукуруза у клипу који се почео кварити, те је продан на јавној лицитацији.)³⁶⁾ Да би, најзад, ово спречио, дивизијар, потпук. Стеван Бинички, изда 9 дец. 1877, у име кнеза Милана, ову наредбу:

„Грађани! При заузећу вароши Прокупља и околних места, издата је заповест народу ове нахије, да се свачија имовина и лична слобода чува и штеди, а царско и спахијско жито и друго добро, да се не сме дирати, већ да се и све оно што је који однео, врати на своја места. Ова запо-

32) Др. Влад. Ђорђевић: *op. cit.* II 232.

33) Исто 236.

34) Исто 234.

35) Исто 239.

36) Српске новине бр. 52 1878.

вест не само што се не испуњава, већ пљачкања узела су такве мере, да се влашћу запечаћени магацини ноћу отварају и храна из њих износи. Осим тога још нико досад није вратио оне ствари, које су из турских кућа опљачкане и однете. Из овога се види, да у овдашњем грађанству и околном народу има и таквих људи, који не појме важност садањег времена и нашег ратовања, већ своје личне користи претпостављају срећи и будућности васколиког српског и хришћанског народа, а и онога народа друге и нарочито муслиманске вере, који би био склон, да са нама делећи срећу, тражи слободу и равноправност.

„Грађани! Стид и срам постићи ће сваког оног и каљати му име и душу вековима, који се у садашњим приликама не буде придржавао реда и поштења, као најлепших украса добрих грађана.

„Браћо! Ми нисмо дошли овде да угњетавамо, арамо и отимамо, него да вас ослободимо, па да сви заједно после, без разлике вере и порекла, као браћа и поштени људи живимо, и, тежећи за слободом, за коју српска војска војује, да један другог потпомажемо с изреком „Један за све, сви за једнога“. Овако само радећи, биће Бог с нама и срећно ћемо извршити започето ослобођење.

„Придржавајте се дакле браћо, најстрожије, како којих наређења, тако и наређења осталих власти, и сви потпомажите одржање потребног вам реда и поретка. Који противно овом буде радио, биће немилосрдно кажњиван.“³⁷⁾

Но дивизијар и војне власти нису имале само посла око сузбијања пљачке и крађе, него, наш народ, једва дочекавши „своје време“, у њима гледаше власт која има да реши све његове муке и невоље, и расправи све замршене спорове. Интересантно је о овоме причање г. Др. Влад. Ђорђевића: „Свет одмах првог дана, прича он, поврвео команданту ибарске дивизије са разним молбама и жалбама Искрсоше чак и парнице брачне са тражењем развода брака. Дивизијар заузет важнијим бригаама и пословима, само се чудило оваким тражбинама, но да би необавештени свет колико толико задовољио, он је молио своје потчињене, као личне пријатеље, да примају грађане у другој соби и да с њима расправљају све, па и брачне парнице са утехом на скоро боља времена. Мајор г. Љуб. Перишић примао је грађане и њине молбе, интендант г. Михајло Миловановић примао је жалбе; г. До. Гаврићу упућивани су немоћни брачни парничари и т. д.“³⁸⁾

Тако је Прокупље ушло у нови живот.

Одмах после смештања штаба ибарске дивизије у Прокупљу, настављено је наступање српске војске према Кур-

37) Др. Влад. Ђорђевић, *op. cit.* 237—238.

38) Исто 234.

шумлији, уз Топлицу, преко Мале Плане („Крње Цамије“), Тулара („Бацког Хана“) и даље. У томе наступању најопаснија су била чаркања са Арнаутима, нар. код села Топонице, у коме су Срби, после освајања, „наишли на читав збег була, старих и младих жена, стараца и деце“, које су заштићене провели њиховим кућама.³⁹⁾ Главни задатак чачанске бригаде био је, у овај мах, да што пре ухвати везу са десним крилом своје дивизије, крушевачком бригадом II кл., која је, под командом мајора Илије Ц. Живковића, наступала кроз Јанкову Клисуру. Са овим одељењем тешко је било ухватити везу; још 7 дец. увече, дакле одмах другог дана по ослобођењу Прокупља, послата је у ту сврху коњичка патрола са једним Прокупчанином и једним Арнаутом⁴⁰⁾ у правцу Јанкове Клисуре, међутим она се вратила тек предвече 9 дец. и јавила да се крушевачка бригада II кл. већ спустила кроз Јанкову Клисуру и да од 5 XII стоји на положајима код Чучала (сада општ. пребрешка). 9 дец. ујутро, заузео је расински батаљон ове бригаде, под командом потпоручника Крсте Булајића, Бладе и шанчеве око њега.⁴¹⁾ Идућег дана — 10-XII — спустила се ова бригада до Тулара, где се састала са чачанском бригадом која је долазила од Прокупља, одакле је настављено заједничко наступање према Куршумлији.⁴²⁾ „Целог тог дана — прича писар трстен. батаљона у своје пом. дневнику — у нашем логору је био између госпде команданата договор како ће се на Куршумлију нападај учинити“, те је тада и „склопљена диспозиција за нападај“. На њој су радили, осим команданта, капетан Лазар Павловић (шеф штаба ове дивизије), као и прота Лаза, потоњи мајевски прота (окр. крушевачки), који је пре рата био прота куршумлијске нахије, а по оглашењу првог рата (1876) прешао у Србију.⁴³⁾ Према овој диспозицији, а и према релацији о борбама око Куршумлије 11 и 12 дец. 1877, која је објављена у извештају Врховне команде,⁴⁴⁾ српске трупе су биле овако распоређене:

Лево крило, које је долазило од Прокупља, сачињавала су 2 чачан. батаљона I кл., I брд. батерија и I вод II батерије, све под командом капетана Милана Стојановића. Центрум је обухватио 2¹/₂ бат. крушевачке бригаде II кл. и 2 брд. топа, под командом бригадира Илије Ц. Живковића, који је наступао од Чучала, преко Рашице и Музаћа и најзад десно крило: 4 чете и 2 вода из крушевачке бригаде II кл. са 2 брд. топа, под командом капетана Лазара Павловића, које се спуштало према Топлици од Сагоњева и Неваде.

39) Исто 235.

40) Исто.

41) Дневник писара трстен. батаљона, код Др. Влад. Ђорђевића. ор. cit. 247.

42) „Борбе на Топлици...“ Застава 1878.

43) Др. Влад. Ђорђевић, ор. cit. 249.

44) Ор. cit. 42 и Српске новине бр. 282/1877.

Покрет трупа почео је 11 децембра ујутро, али због извесног задоцњења центрума није дошло до одлучне битке, него се, у спором наступању и четничком војевању с Арнаутима, дошло до висова више Перунике и Микуљана, где се и занећило. Наш хроничар — писар трстеничког батаљона који је такође учествовао у овим борбама — прича како је ова ноћ била врло тешка за војнике, „дању је — вели — снег падао, а ноћу мраз јако испијао. Дрва се није могло довољно наћи да се ватре ложе, јер беше јака помрчина од пале магле ухватила“.⁴⁵⁾

12 дец. водила се главна битка око куршумлијских утврђења, која су (по пом. делу Врховне команде) сачињавала „два четворострана затворена редута, по више стрељачких ровова и једна опкопана батерија, на северној страни код села Микуљана, неколико флеша, на источној страни крај прокупачког пута и западно од Куршумлије пред селом Бађо-глава једна линета, и, напослетку, на јужној страни Куршумлије, на десној обали Топлице, на врху самоковском, једна велика линета, која доминира свима осталим положајима и околином Куршумлије“.⁴⁶⁾ Тога дана, дакле, започета је борба сукобом на микуљанским висовима; борба је била врло огорчена и упорна, чак у једном моменту и критична по Србе; настала је борба прса у прса, „сеча, бајонет и кундак, јатаган и нож, играху сад највећу улогу, али баш у томе тренутку, — студенички батаљон (чачан. бригаде) под командом пор. Симе Петровића (који је доцније 25-XII, погинуо у борби око Куршумлије) појављује се Турцима са стране и подухзати их с бока и с леђа, и после гушања које трајаше већ читав сахат, Турци беже, беже у највећем нереду и стрмоглавце јуре на другу страну преко Топлице и Бањске реке, остављајући своја утврђења на микуљанском вису и она на путу прокупачком“.⁴⁷⁾ повукавши се чак иза Куршумлије на Самоков, одакле туку српске трупе артиљеријом. На другом месту се спомињу, како се тога дана у борби нар. истакао, поред пом. С. Петровића и четовођа његовог батаљона Арсеније Златојевић, као и крушевачки бат. II кл. којим је командовао кап. Илија Цветковић.⁴⁸⁾ Куршумлију су Турци напустили, из ње је све избегло, али у њу не улазе тога дана ни Срби. Очекивало се да ће идућег дана борбе на Самокову имати да реше судбину ове варошице, међутим, Турци су у ноћи између 12 и 13 дец. напустили самоковске висове и утврђења и повукли се у планине.⁴⁹⁾ 13 дец. 1877 изјутра (око 10 час.), командант ибарске дивизије, потпук. Стеван Бинички,

45) Др. Влад. Ђорђевић, ор. cit. II 253.

46) Српске новине бр. 282/1877.

47) Врховна команда, бр. cit. 43.

48) Српске новине бр. 282/1877.

49) Врх. команда, cit.

са штабом, дивизијарима и осталима, ушао је свечано у ослобођену Куршумлију. Званичан коминике Врховне команде о томе догађају, датиран 14 XII 1877 гласи овако:

„И Куршумлија је после јуначке борбе освојена, и јуче у 10 сахата пре подне, наша је војска у њу ушла и посела је. Борба око заузећа Куршумлије и њених утврђења вођена је 12 ов. м. и била се са обе стране очајно. Било је магновања, кад су се Срби и Турци гушали и клали. Најпосле у 3 сахата по подне, 12 ов. м., Турци беху потучени до ноге, и бегашу у највећем нереду, напуштајући своја утврђења и остављајући у њима своје чадоре, муницију, оружје и др.

„Куршумлију је бранило 400 низама и 2000 Арнаута и башибозука. Ове је нападало с наше стране 6 батаљона пешака, уз сарадњу наше одличне артиљерије.

„Наши губитци су 15 мртвих и 37 рањених. Турака је на самом бојишту преко 100 мртвих нађено. Заробљеници непријатељски кажу, да је више стотина мртвих и рањених Турака са бојишта однесено и одвучено.

„Наша је војска у ванредном одушевљењу“.⁵⁰⁾

Какво је заиста било одушевљење српске војске најбоље се види из телеграма, којим је извештен командант моравског кора о освајању Куршумлије. Овај је „плајвазом“ написан „на једном великом камену на Баћоглави“, а писао га је „под утицајем највеће радости... ађутант поручник Машин. Протопоп Лазар Копанички, познат и у прошлогод. рату, са многим другима, који од радости плакаху, мољаше, да депеша буде и по њиховој жељи и осећајима написана, и стога је само ушло у садржину депеше оно, што се у топлим канцеларијама није допало, а то су од прилике речи: „Куршумлија, петстогодишње гњездо највећих зликоваца и крвопија српских, у рукама је наше војске. На развалинама некадашње цркве Страхињића бана (!) вију се данас заставе српског Господара и т. д. и т. д.“⁵¹⁾

Српски добици у ратном плену такође нису незнатни: 150 сандука пешадијске муниције разног калибра и система, 20 сандука артиљериске муниције и 17 великих шатора; нешто хране за људе и стоку⁵²⁾

Али после освојења Куршумлије, изгледа да је учињена једна погрешка, која се Србима доцније свети; због ње Срби нису могли да продру даље од самоковских и преполачких висова; они су се овде задржали, уместо да су у првом, одушевљеном налету сишли на Косово и освојили Приштину, како је то било предвиђено, а тиме уједно спречили и формирање Хафис пашине вјске, која је полазила Нишу у помоћ. Та погрешка била би у томе, што није појачана Бичичкова војска, шта више између њега и команданта моравског кора,

одн. Врховне команде, дошло је до сукоба „због извесних несугласица у надлежности“⁵³⁾ те му је одузета и команда крушевачком бригадом I кл., његовом „најпоузданијом трупом“.⁵⁴⁾ Тиме је, свакако, његова нападна снага још више ослабила, па је, поред болести која је наступила од позлеђивања ране из првог рата, и то био разлог, да је Бичички у два маха — друге половине (око 20) децембра — тражио своју смену. У штабу моравског кора морало је према њему владати јако нерасположење, кад му је 23-XII наређено, „да лично оде (из Прокупља) у Куршумлију и даље, у циљу добивања тачних података о Хафис пашиним кретањем, за кога се знало да је кренуо у помоћ Нишу“, само се још није знало да ли ће ударити преко Подујева на Куршумлију или на Лесковац.⁵⁵⁾

Међутим Хафис-паша, командант косовског вилајета, заиста је око Новог Пазара, Митровице, Вучитрна и Приштине формирао војску, која је требала да притекне у помоћ Нишу, а овај је био у тешком положају. Хафис-паша је морао бити тачно извештен о бројном стању Бичичкиних трупа, када је одлучио да се до Ниша пробије преко Преполца, на Куршумлију и Прокупље. Њега је имала да сузбије ибарска дивизија, док су се шумад. кор, моравска и дунавска дивизија борили око Ниша, а један део тимочког кора „кретао се у правцу Радомира, да с леђа загрози језгру турском — Скопљу и Приштини“.⁵⁶⁾

Хафис-паша је кренуо 21 дец., а већ 22 је прешао Преполца и сукобио се са Србима. Ми ћемо ток ових борби приказати по извештају састављеном у штабу Врховне команде,⁵⁷⁾ који ће нам, иако укратко, дати хронолошки ток ових неповољних догађаја.

22 децембра — први сукоб на гребену између Бањске реке и Косанице. Борба је трајала од 8 час. ујутро до 3 час. по подне, кад су се Турци, одбијени, повукли на своје позадне положаје код Дабиновца, Преполца, Прекорађе и Подујева. С наше стране је у борби учествовао студенички бат. I кл. Наши губитци: 8 мртвих, 10 рањених и 4 нестала.

25 децембар. У циљу рекогносцирања Хафис-пашине снаге, пође чачанска бригада I кл. са 3 брдска топа у 3 колоне: долином Бањске (десно крило) драгачевски, гребеном Самокова (центар) студенички и трнавски (резерва), а долином Косанице карановачки батаљон (лево крило). Дивизијар Бичички био је код трнавског батаљона. Колона је кренула око 11 час.; у 1 час. се сукобила с непријатељем, али у борби

53) Вл. Ђорђевић, оп. cit. 271.

54) Исто.

55) Исто 276.

56) Ср.ске новине бр. 38/1878 и Застава бр. 30/1878.

57) Српске новине бр. 38/1878 и Застава бр. 30—31/1878.

50) Исто и Српске новине бр. 272 од 15-XII-1877.

51) Др. Влад. Ђорђевић, оп. cit. II 268.

52) Српске новине бр. 282/1877.

која је трајала око 2 часа, Срби су претрпели неуспех и морали су се повући. У борби је погинуо и поручник Сима Петровић, командант студеничког батаљона, који је нађен без главе.

26 децембра су Турци продужили наступање у 1 час. по подне. Срби се повлаче са Самокова и Бањоглаве и после борбе од 2 часа, *Куршумлија би изгубљена*; (једини пример српског отступања у овом рату). Непријатеља је било 5—6 табора низама, 3-4000 Арнаута, 2 ескадрона коњице и 2 брд. ка топа. У овој борби нестало је потпоручник Владимир Машић, командант трстен. батаљона II кл., који је жив ухваћен, а чија је глава доцније, приликом повратка Куршумлије (7-1-1878), нађена на коцу. Не само његова. „Куршумлија беше искићена главама српских војника, који у бојевима 25 и 26 дец. мртви или рањени на бојишту остадоше“.⁵⁸⁾

Потпуковник Стеван Бинички није дочекао пад Куршумлије на положају команданта ибарске дивизије. Наредбом од 25 дец. испуњена је његова молба да буде смењен са дужности, а наређено је да га привремено заступа потпук. Јова Прапорчетовић. Са положаја на коме је био, знао је „скоро сасвим сигурно“, у што је веровао и његов штаб, „да ће Куршумлија при првом, мало озбиљнијем нападу од стране непријатеља — пасти.... Изгледа да је овај неизбежни пад Куршумлије и довео до оставке дивизијара Биничког, под видом болести“.⁵⁹⁾ 26 дец. 1877 на непуна два часа после предаје дужности потпук. Прапорчетовићу и Биничкова одласка из логора, непријатељ је већ био напао и после незнатног отпора од наше стране и Куршумлију и положаје око ње заузео био“.⁶⁰⁾ Разуме се да за ово не сноси одговорност Прапорчетовић; то би се догодило да је остао и Бинички. Да је болест била Биничком само изговор види се из тога, што је он, ускоро потом, примио команду над дунавском дивизијом, а дотадањи командант ове, дошао за команданта ибарске дивизије.⁶¹⁾

После губитка Куршумлије. Срби су се повукли северно и североисточно од ње на Точанске Висове, на десну и леву страну Топлице, где су подизали утврђења за случај да Хафис-паша пође у правцу Прокупља и Ниша; али он то није учинио, него се ограничио на мање чарке око Куршумлије (Још и 31-XII). Већ 25 дец. Србима је било упућено појачање с Мрамора (2 бат. крушев. бриг. I кл. са 4 топа);⁶²⁾ оно је и даље пристизало свакога дана, међутим је после пада Ниша (у ноћи између 28 и 29 дец.) цела Хафис-пашина

58) Врховна команда, оп. cit. 160.

59) Др. Влад. Борђевић, оп. cit. II 281.

60) Исто 289.

61) Исто 290.

62) Пом. изв. Врх. команде у Српским новинама.

експедиција постала беспредметном, када је дошло до сасвим новог распореда српских трупа. Ово је, дакле последње и једино отступање ибарске дивизије, пошто после пада Ниша прелази у офанзиву, у вези са моравском дивизијом. Међутим, већ и пре потпуног доласка помоћне војске од Ниша, врше се покушаји да се скрати фронт, што 31 дец. доводи до сукоба с Турцима и Арнаутима, који се по Србе свршио доста неповољно. У сукобу је било 14 погинулих међу којима и пор. Милан Петровић, командант расин. бат. и Мијат Црноглавац, четовођа 4 козн. батаљона.

После ослобођења Ниша Срби су били у могућности, да сада непотребне трупе баце на другу страну, у првом реду на запад према Куршумлији, где је, како видесмо, у један мах положај био врло критичан. Али ипак се мора признати да је ибарска дивизија, иако сама није могла да пробије Хафис-пашин фронт и избије на Косово, ипак бар задржала његово продирање на исток према Нишу, што би, да му је успело, можда довело у питање освојење Ниша, а свакако у многе утицало на даљи ток ратних операција, па, можда, и завршетак рата. Овако, ово је остала једна незгодна епизода овога рата, која се, доласком нових трупа од Ниша, убрзо на боље окренула.

Ослобођен од Ниша, моравски кор, под командом пук Милојка Лешјанина, сконцентрисан је са обе своје дивизије (моравском и ибарском) око Куршумлије. 2 јан. 1878 одоше тамо и последња његова одељења, а 3-1 и сам командант. Доцније, када се прилике око Куршумлије нису развијале потпуно повољно, долази са југе-истока (од Житног Потска, планине Радана и Петрове Горе) и дунавска дивизија, да помогне освајању Самокова и Преполца, односно избијању на Косово. 5 и 6 јан. 1878 извршено је размештање моравског кора на нове положаје. Нови команданти (командант ибарске дивизије сада је потпук. Топаловић) извршили су рекогносцирање терена и преглед трупа, тако да је све било спремно за нову акцију. Међутим већ прве патроле које су ишле у правцу Куршумлије, констатовале су, да Турци не само не мисле да бране ову варош од евентуалних нових српских напада, него је по свему изгледало да су је већ и напустили. Ово се најзад и утврдило, те је било јасно, да је Хафис-паша, добро упознат са новом снагом српске војске, напустио Куршумлију, али се више не био утврдио на Самокову. После овога, Срби су 7 јануара 1878 поново ушли у Куршумлију, о чему нам службени извештај (од 9-1-1878) даје ову слику:

„Куршумлија је опет у нашим рукама. Наша војска нашла је у њој призоре свирепих и гнусних дела турских. Докле ми хранимо и одевамо толике заробљенике, и лечимо више од 400 рањеника непријатељских; докле наши војници скидају са себе шињеле, те заогрћу промрзле рањенике турске,

које после борбе укочене на бојишту налазе: Турци као зеврови поступају са нашим жртвама. Куршумлија беше ископана главама српских војника, који у бојевима 25 и 26 пр. мес. мртви или ањени на бојишту остадоше! Све те главе беху поскидане са тела, па натакнуте на коље! Међу овим главама познадосмо главу поручника Милана Петровића и потпор Владимира Машића, поред глава још 24 војника српска.⁶³⁾

Одмах после доласка у Куршумлију, а најдаље 9 јан. 1878, потпуно је завршен нови распоред српских трупа, по коме је ибарска дивизија заузела положаје на левој обали реке Бањске (Тиовац, Бањоглава), а моравска дивизија на десној обали те реке и цео терен између Косанице, Соколске Планине и Грабовнице.⁶⁴⁾ У исто време је штаб моравског кора премештен из Прокупља (где је привремено био) у Мачковац, недалеко од Куршумлије (на север).⁶⁵⁾

Главна пажња српске команде била је управљена Самокову, коме су и Срби, као и Турци, придавали нарочиту важност. Географски положај овога гробена је такав, да су га Турци заиста морали искористити као јаку одбранбену тачку против српских надирања на запад. Командант његове посаде, потпук. Мехмед — бег, причао је доцније шефу штаба ибарске дивизије, приликом преговора о демаркационој линији, „како је он од свога бригадира добио налог да се Самоков мора одржати по сваку цену, па макар сви изгинули, с изузетком, да се само један једини може вратити, који би јавио о тоталној погибији, па као с неким поносом вељаше: „Зар Самоков није друга Плевна!“⁶⁶⁾ Овакво схватање турске посаде сасвим је разумљиво, кад се зна да је Самоков дугачак планински гробен, који се, између Бањске реке и Косанице, пружа од састава њихова на југ до Преполца, а који је, због своје стрмине према овим рекама и шумовитости, врло згодан за одбрану. Осим тога има два природна узвишења (од 729 и 755 m) и затим преполачки вис (947 m) који су у међусобној вези, као нека греда, те је тако и природан положај њихов, већ сам по себи, значи једно утврђење. Разуме се да су га Турци, све ово искористивши, још и вештачки утврдили, те тако добили јаку одбранбену линију од Самокова до Преполца, која је затварала пут у Лаб.

Борбе око Самскова водиле су се 11, 16, 17, 19 и 22 јануара 1878 год. и ми ћемо их, по напред споменутом извештају Врховне команде, укратко приказати:

11 јануар. У жељи да поседне један вис на десној обали Косанице, с успехом крене на њега бањски батаљон 1 кл.,

63) Врховна команда, оп. cit. 160.

64) Пом. изв. Врх. команде у Српским новинама и Вл. Ђорђевић, оп. cit. II 311.

65) Исто.

66) Влад. Ђорђевић оп. cit. 324.

али на левом крилу његову нападну Арнауту и почну га опкољавати, што натера овај батаљон на отступање. Но чим дође у помоћ бањски батаљон II кл. и друга одељења делиградског батаљона, чак „уђе у линију и сам командант морав. кора са својим штабом“, непријатељ би заустављен. Међутим, са Самокова је безуспешно дејствовала турска брд. артиљерија, јер су им „меци падали у долину Косанице“. Наши пак топови (3 топа II тешке бат. ибар. див.) имали су много успеха, што је много допринело поразу и бегству непријатеља. Борбе су се завршиле око 3 ипо часа по подне. Наши губици: 12 мртвих, 2 нестала и 19 рањених.

16 јануара предузима се наступање ка Преполцу с десне стране, да би се заобишао Хафис-паша, а с друге (лево) демонстрирање на Самокову и заузимање виса према селу Висока. На десној страни дејствују делови ибарске дивизије (расински, јешанички и 1 ч. трстен. бат. и трнавски бат. чачан. брт. I кл.), а на левој, делови моравске дивизије (темн. и левачки бат. јагод. брт. I кл.). Предузећа помажу и тешке батерије (3 морав. и 1 ибар. ка). — Артиљеријска борба је почела у 9 ч. пре, а пешадијска у 3 и по ч. по подне и трајала до 8 час. увече. И једно и друго предузеће имало је успеха: десно крило заузело је турске стрељачке ровове, сатерало Турке у главно утврђење и њему се приближило до на 400 м. Лево крило заузео поменути вис. Наши губици: 6 погинулих, 3 нестала и 39 рањених.

17 јануара се води борба, која је имала за циљ да ове трупе (око Самокова) доведе у везу са дунавском дивизијом, и олакша јој надирање од Житног Потока према планини Радану. Српске трупе нису имале много успеха због незгодног земљишта, великог снега, напада из многих арнаутских збегова. У збрци и помешаној борби, један вод јагодинске бригаде буде отсечен од осталих и изгуби се. Десно крило те бригаде одржало је свој положај, али лево, нападнуто са свију страна од Арнаута, морало се повући са приличним губицима. Вис на левој обали Косанице није се могао заузети. Борба је трајала од 10 ч. пре до 3 часа по подне. Тако овога пута није успело да се дунавска дивизија доведе у везу са моравском и да продре преко Радана.

19 јануар је дан жестоке борбе око утврђења самог Самокова, које се састојало „из једног великог редута и неколико мањих утврђења са стрељачким рововима“. У борби учествују: од села Кастрата 6 бат. алексиначке окр. војске, под командом потпук. Јована Прапорчетовића, из долине реке Бањске 5 бат. крушев. бриг. I кл. и трнав. бат. са 2 брд. топа, под командом Љубомира Остојића, 3 батерије са Соколске Планине и 1 с бањоглавских висова. Трупе су се почеле кретати и артиљерија дејствовати у 9 ч. пре подне; са непријатељем су се сукобиле у 12 час. и у жестокој борби

доста се приближиле непријатељским утврђењима. Али око 1 и по часа по подне наступи тако јака магла и вејавица, да је прво престало дејствовање артиљерије, а затим, без њезине потпоре, и пешадија се мораде повући на раније положаје. Наши губици: 49 погинулих, 24 нестала, 318 рањених, међу којима и неколико официра.

Док је трајала ова борба око Самокова, дунавска дивизија се пробијала према Товрљану, куда је и стигла истога дана, након великих напора.

22 јануара, одиграва се последњи чин јуначких подвига наше војске на овом фронту. — Да би се спречило намеравано отступање Турака према Приштини, о чему се било сазнало, предузет је овога дана општи напад на Самоков с три стране; у њему су учествовали: 6 бат. алекс. окр. војске, под командом п.п. Ј. Прапорчетовића, јагод. бриг. I кл. са кап. Савом Петковићем (сви из долине Косанице); затим 3 бат. чачан. бриг. I кл.; 3 бат. крушев. бриг. I кл. са 2 пион. чете и 1 брд. батеријом, под командом Аксентија Јаковљевића (ови из долине Топлице). За осигурање левог крила (од стране Радана) 2 бат. ђупријске бриг. II кл., лака батерија и оба ескадрона, под командом мајора Бранка Васиљевића. Са Соколске Планине дејствовале су 4 тешке батерије и 2 са бањоглавских висова. — И поред велике магле, борба је почела у 7 час. ујутро. Срби су имали толико успеха, да су око 11 час. трупе ибарске дивизије истерале Турке из предњих стрелачких ровова и натерали их да се повуку у „главни шанац“. Борба се продужавала до 6 и по час. увече; Срби су свугде били на новим позицијама. Непријатељ је био одлучио да се по сваку цену одржи на својим положајима, те је јасно било, да ће се борба идућег дана морати наставити. Победа Срба и заузеће Самокова били су т. р. осигурани, али око поноћи (између 22 и 23 јануара), стиже наређење да се обуставе непријатељства, пошто је закључено примирје. Не само то, но је наређено и повлачење Срба на старе положаје и утврђивање на њима, да не би настали сукоби због близине једне и друге војске. Срби, дакле, „ни у били одбијени, него су се, вратили повинујући се заповестима својих старешина, иако са уверењем, да пуштају из руку готову победу“. Губици овога дана су: 38 погинулих, 17 несталих и 345 рањених, међу којима и официри: Јаков Максић, Милан Стојановић (капетани) и пор. Тимотије Ивковић.

Тако су, дакле, завршене борбе у овом рату, у коме је Топлица уједно и последњи пут видела Турке, јер овим ратом они престају бити њени господари. Већ и примирје их је затекло, у повлачењу, на последњој стази њенога земљишта, а са закључењем мира, они су је за свагда напустили.

Примирје је било уговорено већ 19 I 1878, али извештај о томе примио је кнез Милан тек 22-I, тако да је истога дана,

како смо већ видели, издао наређење о обустављању непријатељства. Турци су за њега били сазнали већ дан раније, па је споменути бранилац Самокова Мехмед-бег покушавао да за време борбе прошлога дана довиче Србима да обуставе ватру, али га они нису били разумели.⁶⁷⁾ Одмах идућег дана 23-I отишао је шеф штаба ибарске дивизије у турски стан на Самокову, где је уговорио привремену демаркациону линију. У исти мах се већ приступило и преговорима за мир, у Сан-Стефану код Цариграда, где је 19 II 1878⁶⁸⁾ и закључен по злу познати Сан-стефански мир, којим нико није био задовољан сем Бугара. На Србију се односи III и IV чл. уговора о овом миру; у III чл. одређена је њена нова граница, која је у нашем крају прилично удаљена од Топлице.

Опште незадовољство одредбама Сан-стефанског мира, довело је убрзо до његове ревизије. Велике силе споразумно, након дугих претходних преговора, сазову у Берлин конгрес заинтересованих европских држава, који је требао да реши сва спорна питања нар. у вези са Турском, или „Блиским Истоком“, како се то онда говорило. Србију је на овом конгресу заступао њен министар спољних послова Јован Ристић. Прилике и међународни положај у коме се тада налазила Србија, а још више њена заштитница Русија, упућивале су је на споразум са Аустријом, која је на овом конгресу имала т. р. пресудну реч. Аустријски услови били су тешки (Србија има да подигне жељезницу за Цариград, прими њене услове за трговински уговор, евентуално царински савез) али су се морали прихватити, ако се хтело да жртве последњих ратова не буду узалудне.

У своје путу за Берлин, Јован Ристић се задржао у Бечу 25 V-1878. Већ идућег дана састао се он са аустријским канцеларом грофом Јулијем Андрашијем, предавши му писмо кнеза Милана, којим је овај желео да задобије потпору Аустрије на Берлинском конгресу. У „Дипломатској историји...“ (II књ.) Јован Ристић овако приказује овај свој боравак у Бечу и разговоре које је тамо водио, нар. у вези са територијалним повећањем Србије: у разговору са Андрашијем сазнао је Ристић, да Аустро-Угарска у питању територијалног повећања Србије стоји на становишту, да оно никако не сме ићи у Новопазарски Санџак. После категоричне изјаве канцеларе о томе, Ристић је тражио да му овај на карти покаже где би требала да буде наша граница на тој страни, на што „гроф Андраши показа Копавник“.⁶⁹⁾ На питање Ристићево на што се односи Андрашијева алузија у Делегацијама да се неки крајеви противе анексији Србије, гроф одговори:

67) Исто, II 324.

68) По г. Ст. Станојевићу („Историја срп. народа“ стр. 311) ово је било 20-II-1878.

69) Оп. cit. 169.

„Новопазарски Турци изјавили су, да ће се одупрети оружјем Србији, а Порта, са своје стране, претендује да у куршумлијском и вучитрнском крају и нема Срба, но да су све Арнаути“.⁷⁰⁾ Ристић му је доказао да су ти Арнаути познији дошљаци, но без успеха. Из разговора са бароном Швегелом, вишим чиновником аустријског министарства спољних послова, Ристић је увидео, „да је решено да се Србији не допусти проширење даље од Копаноника“.⁷¹⁾ Тако је дакле наша Топлица у напред била предестинирана за будућу границу нове Србије према Турској.

Ристић је отпутовао за Берлин 29 маја, где је 1 јуна 1878 конгрес свечано отворен. Нећемо се упуштати у све фазе и перипетије, кроз које је прошло српско питање за време заседања овог конгреса, пошто је то већ опште познато, а и не спада у наш задатак. Изнећемо само оно, што се односи на дефинитивно присаједињење Топлице Србији, одн. утврђивање граница нове независне европске државе, која је ову независност извојевала својом снагом пре педесет година.

Напред смо већ видели, да је Србија за сва питања имала да се споразуме са Аустро-Угарском, што је последица тешког положаја у коме се на овом Конгресу налазила Русија; то су јој, уосталом, отворено саветовали и гроф Шувалов — руски, а такође и француски делегат. И онда је, сасвим природно, већина питања била решена онако, како је ишло у рачун Аустро-Угарској. „Што се тиче земљишта — прича Јован Ристић — наш је положај био врло тежак. Свуда смо наишли на тегобе... Аустро-Угарска нас потискује из новопазарског пашалука (од кога смо имали да добијемо један део по Св. Стефанском уговору), Русија пак није у стању да нас заштити“.⁷²⁾ Интересантне су пророчке речи Јована Ристића изговорене грофу Шувалову приликом једног разговора (које су се т. р. у целости испуниле у великом рату 1914—18): „У осталом г. грофе — рекао је Ристић — молим вас да не заборавите де ћете ви, Руси, имати и крупнијих рачуна да пречишћавате с Аустријом, а када дође тај тренутак, верујте, да ће се показати да Србија више вреди но Бугарска“.⁷³⁾ Што се тиче границе на југозападној страни, од Копаноника на Преполоц и даље према Врању, Турска је, потпомогнута Енглеском, показала изванредан отпор. Турски делегат Мехмед Али паша, тражио је „да се срезови Вучитрнски, Куршумлијски, Прокупљански и Лесковачки не одвајају од Царевине, и да у случају, ако би Конгрес решио да се који од ових крајева одвоји од Турске, теснац Преполачки (Такталихан-геџиди) између Куршумлије и Приштине и теснац Грделички, што

70) Исто 170.

71) Исто 176.

72) Исто 212, 213.

73) Исто 215.

лежи између Лесковца и Врања, остану у сваком случају Турској, као неизоставно потребни за одбрану округа Приштинског и Врањског“.⁷⁴⁾ На конгресу је најпре решено питање ове, југозападне, границе, за коју је узет Копаноник. Питање Преполца решено је на тај начин, да село остане Турцима, а теснац Србији; Медвеђа остаје Србији, а Лаб Турској.⁷⁵⁾ Уосталом, ово су била за конгрес мање важна питања, пошто је главна пажња била обраћена Врању, Пироту и Трну. Тако је решено питање Топлице, која је целокупна ушла у састав нове Србије, што је утврђено ХХХVI чланом Берлинског уговора од 1(13) јула 1878 год. Овај члан гласи: „Србија добија земљиште које обележавају следеће границе: нова граница Србије иде садашњом пругом, коритом Дрине, од утока ове реке у Саву, остављајући Србији Мали Зворник и Сакар, па даље старом границом Србије све до Копаноника, од кога се одваја на врху Канилуга. Одатле она иде најпре западном међом Нишког Сандака преко јужне стрмени Копаноника гробеном Маце и Мрдан-Планине, који образују вододелницу између Ибра и Ситнице с једне, и Топлице са друге стране, остављајући Преполоц Турској. Затим граница скреће на југ вододелницом између Брвенице и Медвеђе, остављајући целу долину Медвеђе Србији...“⁷⁶⁾ Остало се више не односи на наш крај. Поред овога, Србије се у овом уговору тичу и чланови ХХХIV—XLIII које је 14 јула примила и српска Народна скупштина. Прокламација кнеза Милана којом су објављени резултати Берлинског Конгреса, као и успеси другог турског рата (1877-78), свечано је објављена на дан његова рођења 10 авг. 1878 год. Њоме је објављена независност Србије и престанак ратног стања.

Међународна комисија за дефинитивно разграничење између Србије и Турске, радила је, под претседништвом француског делегата Обаре-а, у јесен 1878 (10-X-5-XI)⁷⁷⁾ и прве половине 1879 год. Завршујући рад, претседник је 13-авг. 1879 упутио писмо српској влади, којим се опрашта од ње и захваљује јој на гостопримству.⁷⁸⁾

Са радом ове комисије, завршен је посао који је имао да да међународно признање новог стања на Балканском Полуострву, стања, које је створено последњим руским и српско-турским ратом, а које је, како видесмо, донело и коначно ослобођење Топлице. Тиме је херојска, војничка улога нашега народа у овом периоду завршена; требало је сада приступити раду на консолидовању свих односа у ново-ослобођеним крајевима, а пре свега организовати политичке и судске власти,

74) Исто 216.

75) Исто 219.

76) Исто 257 и свечани број Српских новина од 10-VIII-1878.

77) Жив. Живановић, оп. cit. II 36.

78) Исто.

увести нову администрацију, довести нове области у потпуну везу са старим крајевима, тако да и оне осете да су саставни делови једне, нераздвојне националне целине. Али у исти мах требало је обновити све што је у рату порушено, уништено; требало је, у националном погледу створити оно стање, какво је било пре турског господства на Балкану, створити, дакле етнички нов национални елеменат, који ће заузети место разбеглих Арнаута и Турака. Све је ово у главном учињено, за релативно кратко време, увођењем српских државних власти, нове администрације, изједначењем законодавства, рационалним решењем аграрног питања и колонизације.

У политичком погледу, Топлица је у доба турске владавине, како смо видели, потпадала под нишки санџак (пашалук) косовског вилајета; делила се на две казе (среза): прокупачку и куршумлијску, са претежно мухамеданским становништвом. Одмах по ослобођењу, настале су војне власти да уведу ред, а у исти мах и да организују власти, које ће све увести у нормални колосек. Да би се ово спровело што успешније, био је одређен један члан владе, Алимпије Васиљевић, министар просвете, који је, као стални делегат владе у Врховној команди, имао за задатак да се стара о организовању власти у новим областима. Он је томе одмах и приступио, те је већ пре „Привременог закона о уређењу ослобођених предела“ од 3-1-1878 год. предузео посао и 23 IV-1878 о свему поднео опширан извештај кнезу Милану.⁷⁹⁾ Из овог извештаја видимо, да су прве мере за организовање администрације у новим областима заведене одмах по ослобођењу појединих места, „у договору са претставницима месног и околног народа“. Како су оне извршене „разним наредбама, понајвише усмено и путем телеграфским, довео сам — вели министар — доцније у везу и по њима израдио *Правила за руководство свим чиновницима у заузетим земљама*... обнародовао их 23-XII-1877... Састав општинских власти прописао сам овакав: на челу општине стоји кмет изабран од људи, признатог поверења и енергије, узањ два помоћника, и, равнајући се према величини општине, 5—15 одборника. (Први кмет — председник овако организоване општине у Прокупљу био је Цака Ђорђевић).⁸⁰⁾ У исти мах образоване су и среске управе од три члана, „један за полицајне, други за судске, а трећи за финансијске послове“. У нашем крају била је среска управа у Прокупљу; у Куршумлији је био само један чиновник, „изасланик“. Ове управе имале су за задатак да попишу села и организују општине. Прокупачка среска управа имала је под собом варош Прокупље и 193 села, међу којима

⁷⁹⁾ Застава бр. 133 и 134 из 1878. и Српске новине бр. 183 и 184/1878.

⁸⁰⁾ Честитка кнезу Милану приликом освојења Ниша од 1-1-1878. Српске новине бр. 15/1878.

и нека напуштена, арнаутска. „Од 93 села што су насељена, образовано је 13 општина, које свега броје 3431 пореску главу. Опустела села нису додана ни једној од ових 13 општина, а налазе се на простору од Јанкове Клисуре.... до Злате и Пусте Реке“. Куршумлија је спадала у делокруг прокупачке среске управе „до даље наредбе“. Ово је учињено из разлога, што министар није имао „вештих и поузданих чиновника и што су становници Куршумлије и околних села, све сами Арнаути; напустили своје куће и отишли за турском војском. Међутим је од стране врховне команде послат тамо један чиновник, понајвише ради абзирања хране, који је тамо и ред одржавао. Како ми је управа прокупачка изјавила — вели министар у извештају — да није у стању набавити тачан попис села у куршумлијском округу, то сам писао пом. чиновнику, да одмах попише села и да саопшти своје мишљење како би се имала груписати у општине и срезове. Одговор овог чиновника још није стигао (априла 1878). Но управа прокупљанска, исказујући своје мишљење како би се имао организовати срез прокупачки (30-III-1878), наводи да се области прокупљанска и куршумлијска могу поделити у четири среза: прокупљански, куршумлијски, ибарски и вучитрнски. Ова четири среза имала би образовати један округ са столицом у Куршумлији, која је на средокрађи“.

3 јануара 1878 год. донесен је *Привремени закон о уређењу ослобођених предела*,⁸¹⁾ који је доцније (5 VII 1878) озакоњила и Народна скупштина у Крагујевцу. По овом закону општинску власт извршује кмет са једним или више помоћника или писара, које поставља среска власт. Среска власт састоји се из среског начелника, среског судије и писара. Окружну власт врши окружни начелник са помоћницима, вршећи поред редовних (управних, финансијских, полицијских) чак и дужност војног окр. команданта, ако у месту нема нар. војног лица. Поред њега је и велики окр. судија за судске послове са писарима и 5 изборних чланова (поротника), против чије пресуде „нема призива и оне су извршене“. Чл. 74 признаје права српског грађанства свакоме, „који се у време ослобођења кога места нашао настањен у њему, као дотле бивши становник тога места“, а чл. 77 даје мухамеданцима, као и припадницима свих других вероисповести „право и слободу на равно извршавање верозаконских обреда вероисповеди своје“. Али поред једнаких права, сви грађани имају и једнаке дужности, јер „сваки способан грађанин стоји под обавезом војне службе“ (чл. 80). Поред тога у ово доба, одн. нешто мало касније (1-II-1878), расписом је наређено да се и у новим областима, као и у старим, до половине марта прикупи грађанска и „бећарска“ пореза за прво полугође као и прирези (пом. извештај министра А. Васиљевића).

⁸¹⁾ Српске новине бр. 7 од 10-1-1878.

Организација државних и општинских власти извршена је; међутим административна подела није била лака јер се у ово доба још нису знале дефинитивне границе нове српске државе, пошто су оне још увек биле предмет расправљања на многобројним конференцијама, а тек доцније утврђене на Берлинском конгресу. Па ипак, приступило се привременој административној подели нових области, те је 14-V-1878 донесен (овакоњен јула 1878) *Закон о привременом управном поделењу и снабдевању са властима ослобођених предела*,⁸²⁾ по коме се нове области деле на 6 округа: нишки, куршумлијски, лесковачки, врањски, пиротски и кулски. Куршумлијски округ са седиштем у Куршумлији („засад у Прокупљу“) обухвата 4 среза: прокупачки (сед. Прокупље), куршумлијски (Куршумлија), ибарски (Крушевац ибарски) и вучитрнски (засад Подујево). Међутим кад је Берлински конгрес завршио рад и дефинитивно била утврђена граница Србије и нових области, 17-XII-1878 донесен је *Закон о подели присаједињеног земљишта на округе и срезове*,⁸³⁾ по коме је нова област подељена на 4 округа: нишки, пиротски, врањски и топлички, „с тим да се доцније кнежевом уредбом утврде границе округа и срезова, и места за среске куће“. Топлички округ имао је 4 среза: добрички, прокупачки, косанички и јабланички. — У току скупштинске дебате о овом закону, тражио је посланик Милош Милојевић да се Куршумлија назове „Топлица“, име Куршумлија дали су јој Турци, а ово је њено старо име,⁸⁴⁾ али, како знамо, и до данас се остало на турском имену! *Уредба* о којој је реч у овом закону, донесена је 6-II-1879⁸⁵⁾ и она утврђује поделу нових области на пом. 4 округа, од којих топлички има 4 среза са 372 села, и то: добрички (седиште засад у Прокупљу) има 85 села, прокупачки (сед. у Белољину, „но привремено у Прокупљу“) са 104 села, косанички (Куршумлија) са 125 села и јабланички (Лебане) са 58 села. Тако је, дакле завршено и ово важно питање, те се ушло у нормалан ток грађанског живота, утолико више, што је и министар А. Васиљевић саопштио управама, да се још од 1-V-1878 за све послове обрађају ресорним министрима; 30 XI и. г. престаје и функционисање Врховне команде.

Поред осталих власти, заведене су на новој граници, односно са старе премештене на нову, и царинске власти („џумрук“), од којих је она са Јанкове Клисуре премештена у Куршумлију још децембра 1878,⁸⁶⁾ а све остале (указом 6-II-1879,⁸⁷⁾ те је тако отворен саобраћај на целој новој гра-

82) Зборник 32.

83) Српске новине бр. 285 од 29-XII-1878.

84) Српске новине бр. 282 од 22-XII-1878.

85) Српске новине бр. 35 од 15-II-1879.

86) Српске новине бр. 280 од 20-XII-1878.

87) Жив. Живановић, оп. cit. II 37.

ници. — Већ у првим данима после ослобођења отворена је, поред осталих места и у Прокупљу „штација телеграфска“, која је, истина, била намењена само војним потребама, али је ипак била овлашћена „да прима и приватне депеше како у унутрашњој, тако и по међународној радњи телеграфској“.⁸⁸⁾ — Почетком 1879 год. заведено је и црквено уређење нових области, пошто је у Нишу образована нова епархија, коју су сачињавала сва четири нова округа.⁸⁹⁾

Нови грађани Србије привикавали су се полако, истина не без тешкоћа, новом животу, новим обичајима, јер није било лако ући у нове западне установе, навићи се на њихово функционисање, саживети се са новим редом. Столетни живот у једној оријенталној држави, са администрацијом т. р. без икаква система, без нарочитог појма о власти као државној потреби, стварао је из генерације у генерацију навике, које се, разуме се, нису могле изменити преко ноћи. Уосталом, ни до данас није потпуно измењен менталитет овога краја, јер још има живих сведока старог времена, али ипак, ушло се у нови живот са великим одушевљењем, а оно је олакшало, нар. код млађег света, пријем свега што је Србија унела у нове крајеве.

Видели смо већ да су нови грађани у свему изједначени, како у правима тако и у дужностима, са грађанима Србије пре 1877-78 год., па је, као знак нормалног политичког живота, дошло и до првих избора за Народну скупштину, 29 окт. 1878, дакле једва два и по месеца после проглашења независности. Рад. Милојковић, министар унутр. дела, упутио је 30-IX-1878 распис свима начелницима нових округа са упутствима за спровођење избора⁹⁰⁾ и списком броја народних посланика, који ће се бирати по броју пореских глава; за куршумлијски округ одређено је овако:

Прокупље	600 пореских глава,	бира 1 посланика.
Срез прокупачки	2670	„ „ „ 1 „
Срез куршумлијски	906	„ „ „ 1 „

29 окт. 1878 год. испунили су нови грађани први пут ову своју дужност, те су у овом округу изабрани ови народни посланици (за трогод. период 1878-80): за Прокупље *Таса Костић*, трг. из Прокупља; за срез прокупачки *Никола-Коле Рашић*, трг. из Ниша и за срез Куршумлијски *Лазар Јовановић*, прота из Куршумлије.⁹¹⁾ Скупштина је отворена у Нишу 23 новембра, па је већ у почетку један од топличких посланика, Таса Костић, истакнут тиме, што је био изабран за

88) Коминике мин. унутр. дела од 3-I-1878. Српске новине бр. 6. — 1878.

89) Жив. Живановић, оп. cit. II 37.

90) Српске новине бр. 218 од 2-X-1878.

91) Српске новине бр. 249 од 10-X-1878.

једног од сталних потписивача записника.⁹²⁾ Никола-Коле Рашић пак био је изабран и у Нишу, па је задржао овај мандат, због чега је онда, за 7 XII и. г. био расписан поновни избор за срез прокупачки. 11 дец. поднео је Скупштини пунomoћје и положио заклетву (заједно са Николом Пашићем) нови посланик прокупачког среза *Младен Миленковић* из Сечанице.⁹³⁾ У т.зв. Другој нишкој скупштини, која се састала у Нишу 1 нов. 1879,⁹⁴⁾ видимо исте посланике, само што се међу онима који „нису дошли“ налази и куршумл. посланик прота Лазар Јовановић. Из записника скупштинске седнице од 6 XII и. г. видимо, да он „није дошао“ и да му је тога дана место упражњено из разлога, што је „примио државну службу поставши чланом истога округа.“⁹⁵⁾ На истој седници решено је и питање мандата Младена Миленковића, посланика ср. прокупачког; овај је срез, наиме, новом административном поделом био подељен на два среза: добрички и прокупачки, те ако би задржао мандат посланика добричког среза у коме живи, то би срез прокупачки остао без посланика; решено је, дакле, да Младен Миленковић остане посланик среза добричког, а да се за ср. прокупачки распише нов избор. На скупштинској седници 2-XII-1879 верификовани су мандати нових посланика: свештеника Миладина Брајића за ср. прокупачки и Ђирка Андрејића из Куршумлије за срез косанички.⁹⁶⁾

У илућем скупштинском периоду (1880—82) видимо у главном нове људе, пошто су на изборима 12-XII-1880 год. изабрани у нашем округу: за Прокупље Таса Костић, за ср. добрички Трифун Јеремић из Прокупља, за ср. прокупачки Алекса Николић из Д. Речице, за ср. косанички Ђирко Андрејић, за ср. јабланички Урош Кнежевић из Београда.⁹⁷⁾ Ова је скупштина отворена у Београду 4 I-1881, па је приликом верификовања мандата констатовано, да у косаничком срезу није био извршен ужи избор између два кандидата, због чега је за 2-II-1881 одређен накнадни избор,⁹⁸⁾ на коме је изабран Новица Ковачевић из Блажева.⁹⁹⁾

Поред интересовања наших Топличана за политичке ствари, видимо их већ у првим данима ослобођења и на хуманом послу. У децембру 1877 год, у Прокупљу је био образован пододбор Црвеног крста, чији је претседник Хаџи-Михаил Поповић свештеник, који у извештају од 4 I-1878 јавља, да је Црвени крст купио у Прокупљу 5110 гроша чар. Највећи

прилог даје прокупачка општина (2000 гр.), затим њен претседник Цака Ђорђевић (220 гр.), па Хаџи-Мих. Поповић (120 гр.), и др.¹⁰⁰⁾

Врло важно питање које је што пре требало решити у новим областима, било је питање аграрних односа, питање турских спахијских имања, обрађивања њихове земље, регулација односа између спахија и сељака, нарочито онде где су сељаци већ били настањени на земљи коју су обрађивали и онде, где су спахије напустиле земљу и отишле са Турцима. Сасвим је природно да су Срби сматрали, да је са политичким ослобођењем дошла и аграрна слобода, и да су они ео ipso постали фактички господари своје прадедовске земље коју су вековима обрађивали. Но ипак, ово се питање морало регулисати легалним путем, јер већ самим уговорима о миру, па изјавама српске владе и законима, загарантована је равноправност свих грађана у новим областима у сваком погледу, па је, сасвим природно, морало за све подједнако важити и питање својине. Уопште, ово питање, решење аграрних односа било је одувек, као уосталом и данас што је, једно од најважнијих а тиме најтежих питања, те је изискивало велику спремност, обазривост и вештину да би се оно решило како пожељи и на корист ослобођеног српског сељака, тако и не на велику штету турског поседника. Српски сељак се тек онда могао сматрати потпуно слободним, кад је видео да је самосталан господар земље коју обрађује и да му је она законом загарантована за сва времена. Излагање овога питања је врло опсежна ствар те се ми у њега нећемо опширно упуштати (то би, уосталом, био предмет специјалне студије), него ћемо га само лапидарно приказати у вези са нашим задатком, пошто тек његово решење доноси Топлици потпуну и дефинитивну слободу.

У време ратних операција многа су турска имања напуштена, настала је извесна анархија, долазило је, видели смо, до пљачкања, уништавања, те су наше власти морале настојати да се и у том погледу што пре заведе ред. Министар Алимпије Васиљевић, који је у томе погледу имао највећу улогу, издао је већ 13-II-1878 упутство за руковање турским имањима,¹⁰¹⁾ у коме налаже: а) да се државна добра изцају лицитацијом под закуп; б) „земље и остала добра одбеглих Турака, ако су их радили сами господари, да се... даду под закуп, а оне земље одбеглих Турака, које су обрађивали сељани уз извесне услове, да ти сељани и даље обрађују, а што се тиче услова, да ће их прописати држ. власти, кад се буду ти одношаји коначно расправљали; в) што се пак тиче чифлика и земаља Турака који су у земљи остали, и њих да обрађују они исти сељаци који су их и до сада обрађивали.

92) Српске новине бр. 272 од 10-XII-1878.

93) Српске новине бр. 283 од 23-XII-1878.

94) Жив. Живановић, *op. cit.* II 43.

95) Српске новине бр. 262 од 1-XI-1879.

96) Српске новине бр. 284 од 29-XII-1879.

97) Српске новине бр. 284 од 20-XII-1880.

98) Српске новине бр. 11 од 16-I-1881.

99) Српске новине бр. 26 од 5-II-1881.

100) Српске новине бр. 12/1878.

101) Поменути извештај кневу Милану.

а имаоцима ових земаља да се објасни, да ће се досадашњи одношаји спахијски уредити законодавним решењем“. Међутим, до овог „законодавног решења“ прошло је неколико година; питање је било и сувише велико, да би се могло решити на брзу руку и т. р. прекрхати преко колена. Па ипак је народна скупштина приступила његову решавању од почетка свога рада, али је тек 3 II-1880 год. коначно изгласан *Закон о уређењу аграрних одношаја у ново-ослобођеним пределима*,¹⁰²⁾ „којим су укинуте главне установе турског господарства: спахилуци и господарлуци, као заоставштине средњег века и турског завојевања“.¹⁰³⁾ Цео овај закон базира на начелу откупа имовине од стране сељака, према претходној процени комисије, односно, ако је то било могуће, према међусобном споразуму између спахија и сељака (чл. 13). Чл 5 пак изрично одређује: „Сваки онај, који је на годину дана пре него што је у ново-ослобођеним пределима настала српска власт, држао и радио господарску земљу под каквом дажбином, по самом овом закону ослобођава се ове дажбине и сматра се за сопственика исте земље, но под условом, да господару, који је неку корист од такве земље вукао, да за ово накнаду“. Ненасељеним чифл. земаљама могу господари слободно располагати (чл. 39). Како је овај закон одмах ступио на снагу, био је министар правде (и финансија) овлашћен, да за његово спревођење пропише нарочита правила (чл. 42). Тако је и ово питање коначно скинуто с дневног реда, а земља је враћена ономе коме и припада, који ју је дубоко натопио својом крвљу и знојем, земљу је добио српски сељак.

Укратко изложивши и приказавши живот и развитак Топлице у прошлости, дошли смо до краја својих излагања. Како смо видели, она је прошла кроз разне фазе, нар. у националном погледу, јер је, од колевке из које се изњихала српска државна самосталност под Немањинима, доцније постала скоро арнаутско-турска област, да се 1877-78 поново врати у крило своје националне заједнице. Данас је Топлица чисто национална, али, како смо видели, она је у време турске владавине била скоро одчарођена, нар. онај централни део њен, Куршумлија и околина, гњездо Немањино. Па ипак у њој није престао сваки национални живот; ми смо видели да Срби у турско време подижу чак и своје цркв. (прокупачка црква), боре се за свој опстанак, раде на своме унапређењу. Познавајући добро српски народ као врло живав и отпоран елемент, Турци су стално радили на конолизацији мухамеданаца у овом крају, специјално Арнаута и Турака, па и Черкеза, јер кад је черкеско племе било прогнано са Кавказа, оно „беше насељено по областима турским и у Европи и у

Азији“,¹⁰⁴⁾ па и у Прокупљу, где се неколико њихових породица населило у делу вароши, који се још и данас зове „Черкеска мала“. Иначе интензивно насељавање Турака и Арнаута у Топлици, настаје нар. крајем XVII и у XVIII веку, после српских сеоба у аустроугарске земље, када је и одавде велики део нашег народа емигрирао и напустио своја огњишта. Нарочито су били многобројни Арнаути који су у прокупачком срезу насељавали неких 47 села, а становници Куршумлије и околних села су били све сами Арнаути.¹⁰⁵⁾ Уопште узевши, бројно стање становништва у прокупачкој и куршумлијској кази (срезу) у турско доба овако стоји: Прокуп. срез: хришћана 4618, Турака (и Арнаута) 6207, свега 10.825. На 100 хришћ. 134,4 Турака. Куршумл. срез: хришћана 757, Турака (и Арнаута) 5951, свега 6708. На 100 хришћ. 706,1 Турака.¹⁰⁶⁾ У време борби 1877-78, и до завршетка њихова, стање се дијаметрално променило у корист Срба: Турци и Арнаути су напустили своја земљишта и емигрирали. Било је истина и неких који су се враћали на своја огњишта (нар. после Сан-стефанског мира), али то су појединачни случајеви. Српска влада је одмах ставила себи у задатак, да, поред осталих новослобођених крајева, колонизује и Топлицу националним елементом, који ће унети нову крв у ослабело национално тело. У ту сврху донесен је 3-I-1880 год и *Закон о насељавању*,¹⁰⁷⁾ који у главном инсистира на томе, да се подигне село, јер већ у своме 1 чл. наглашује, да насељеници треба да су људи „који се занимају земљорадњом или каквим занатима неопходно потребним за сеоско становништво“. Они добивају до 4 ха земље за обделавање и 2000 m² окућнице, односно, ако је кућа задружна, на сваку мушку главу у задрузи старију од 16 година, још по 2 ха. Занатлије пак добивају по 1 ха земље поред окућнице, као и грађу за кућу, бесплатно, у држ. и општинској шуми (чл. 5). Првих 15 година насељеник земљу само ужива, а после тога времена, она потпуно прелази у његову својину (чл. 6). Свих државних пореских терета земља се ослобађа за 3 године (општинских не); насељеници се ослобађају службе у стајајој војсци за 5, а у народној за 3 године (чл. 7). Нисам у могућности да детаљно прикажем ову колонизацију, пошто нема докумената о томе, или их ја бар нисам мога пронаћи (нема их ни у Министарству финансија, у чију је надлежност, по овом закону, спадало насељавање, а узалуд сам их тражио и у Државној архиви у Београду). Једно је јасно, да се српска влада старала да се Топлица што пре насели и то здравим, национално јаким и расно чистим, па и културно напредним елементом. У том погледу она није жалила труда ни жртава.

102) Српске новине бр. 36 од 15-II-1880.

103) Жив. Живановић, оп. cit. II 52.

104) Јов. Ристић, оп. cit. I 20.

105) Извештај Ал. Василевна.

106) Застава бр. 17/1878.

107) Српске новине бр. 11 од 13-I-1880.

Нису били усамљени ни случајеви насилног расељавања Турака, а нар. Арнаута, на чија су места насељени Срби са Косова, из Плава, Гусиња, Сјенице, Црне Горе, па и северне Србије и Војводине. Данас у Топлици нема ни једног Арнаутина, и нама је данас јасно, да је ова мера тадање српске владе била са националног, па и економско-социјалног гледишта, потпуно на своме месту. Међутим нису сви савременици овако мислили. М. Ђ. Милићевић, на пример, пишући о овоме у првим годинама по ослобођењу, овако резонује: „Ова мера извршена је оштро; али до сад још није осветљена са сваке стране: једни мисле да је тиме учињено добро, а други се боје да ми не будемо, тим насилним истребљењем Арнаута, наудили даљим интересима своје отаџбине“¹⁰⁸) Данас је очевидно, да је ова бојазан савременика била неоправдана, али она је природна, јер савременици никад не могу правилно одмерити, дубоко загледати у суштину и потпуно оценити значај догађаја којима су сведоци. Јер, — да наведем лепу мисао Стојана Новаковића, која се т. р. сама намеће — „политички догађаји су као горски висови. Како се с кога места гледају, онакав и изглед добивају. С једног места виде се само горски врхови, сваки за себе и као без међусобне везе, као да сваки сам о себи стоји. Или први заклања оне остале, који му претходе, те и не слутите да их има. Истом кад место промените, или се одмакнете, или се на узвишеније место успнете, ви видите у целини горски повој којим су повезани висови један с другим, и видите њихово потпуно следовање на више или на ниже“¹⁰⁹) Са раздаљине од догађаја и увишења на коме данас стојимо, посматрајући резултате онога рада, видимо, да овај поступак српске владе не само није ни мало „наудио даљим интересима“ наше отаџбине, него јој је много користио, јер је национални живот ове покрајине потпуно обновљен. Топлица је данас потпуно национална, и да нема турских имена места, по која рушевина џамије, па и по који живи сведок оних догађаја, у етничком погледу ни по чему не бисмо могли знати, да је ова знаменита наша област провела 450 година у турском ропству. Последњи ратови за ослобођење и уједињење, од 1912 до 1918 год., јасно су показали шта значи укрштање здравог националног елемента најјачег у нашој раси, које је дало неоспорно најжилавије, најсрчаније и најхрабрије поколење. Топлица је у томе на првом месту.

108) Оп. cit. 362.

109) „Турско царство пред српски устанак 1780—1804“, стр. 396.

Употребљени извори и литература

1. М. Башић: „Старе српске биографије“ (Св. Сава, Стеван Првovenчани, Теодосије) С. к. задруга 180. 1924.
2. Константин Философ: „Живот деспота Стефана“. Гласник XLII.
3. Константин Јуреџек: „Историја Срба“ I—IV.
4. Станоје Станојевић: „Историја српског народа“.
5. Н. Вулић, Ладек, Премериштаји: „Антички споменици у Србији“. Споменик С. к. а. XXXVIII, XXXIX, XLII, XLVII.
6. Драгашевић: „Археолошко географска истраживања“. Гласник XLIV.
7. Тих. Ђорђевић: „Поред Топлице“ Браство VII.
8. Dr. Pecz Vilmos: „Okori lexicon“ (Лексикон старог века) I и II 1902.
9. Hahn: „Reise von Belgrad nach Salonik“. Wien 1861.
10. K. Jireček: „Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel“. Prag 1877.
11. Тих. Ђорђевић: „Уз Турију“ Старинар 3 и 4.
12. С. Тројановић: „Наше кириџије“ Срп. етн. зборник XIII.
13. Др. М. М. Васић: Приказ „Ант. споменика у Србији“ Старинар 4.
14. F. Kanitz: „Das Königreich Serbien u. das Serbenvolk v. der Römerzeit bis zur Gegenwart“. II B. Leipzig 1909.
15. Mannert: „Geographie der Griechen u. Römer“.
16. Др. Илија Синдик: „Старе карте југословенских земаља“. I Пајтингерова табла и типови средњевековних карата. Атлас Географ. друштва. Београд 1931.
17. М. Ђ. Милићевић: „Краљевина Србија“.
18. Dr. Miodrag Grbić: „Pločnik äneolitische Einsiedlung...“ Београд.
19. Ст. Станојевић: „Византија и Срби“ I.
20. П. Срећковић: „Преглед историјских извора о кнезу Лазару и Краљевићу Марку“ Споменик XXXVI.
21. Ст. Новаковић: „Српске области X и XII века“. Гласник XLVIII.
22. Ст. Новаковић: „Земљиште радње Немањине“. Годишњаци 1.
23. Ст. Новаковић: „Немањинске престонице Рас, Пауни, Неродимља“. Глас 88.
24. Љ. Стојановић: „Стари српски хрисовули, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.“ Споменик III.
25. Ст. Новаковић: „Лѣтопись царемъ собськимъ“. Споменик LI.
26. Др. Влад. Пешковић: „Жича“. Старинар I.
27. Gabriel Millet: „L'ancien art Serbe. Les églises“. Paris 1919.
28. М. Валтровић: „Поглед на стару српску архитектуру“. Глас XVII.
29. А. Стефановић: „Стара српска црквена архитектура и њен значај“. С. књ. гласник IX.
30. Ђ. Страшимировић: „О прошлости и немарству Боке которске“. Споменик III.
31. Ст. Новаковић: „Белешке доктора Брауна из српских земаља од год. 1669“. Споменик IX.
32. Љ. Ковачевић: „Неколика питања о Стефану Немањи“. Глас LVIII.
33. И. Руварац: „Вукан најстарији син Стевана Немање и Вукановићи“. Годишњаци 10.
34. K. Jireček: „Handelsstrassen u. Bergwerke von Serbien u. Bosnien“. 1879.

35. *Љ. Стојановић*: „Стари српски записи и натписи“. С.к.а. I III.
36. *Ст. Новаковић*: „Законски споменици српских држава средњег века“. С.к.а. 1912.
37. *Љ. Ковачевић*: „Вук Бранковић“. Годишњица 10.
38. *Јевс. Поповић—Др. Мојс. Стојков*: „Опћа црквена историја“ I и II. Срем. Карловци 1912.
39. *Јован Ђорђевић*: „Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у полов. XV века“. Годишњица XXII.
40. *Ст. Новаковић*: „Хаџ. Калфа или Батиб—Челебија, турски географ XVII в. о Балк. Полуострву“. Споменик XVIII.
41. *Коста Н. Костић*: „Стара српска трговина и индустрија“. 1904.
42. *Јов. Н. Томић*: „Опис двају путовања преко Балк. Полуострва француског посланства Де Хе-а, у 1621 и 1626 г. од неповиатог писца“. Споменик XXXVII.
43. *Др. Лујо Кнез Војновић*: „Дубровник и Османско царство“ I С. к. а. 1898.
44. *К. Јиречек*: „Споменици српски“. Споменик XI.
45. *Проф. Лука Зоре*: „Дубровачке туђинке“. Споменик XXXVI.
46. *Павле Поповић*: „Дубровачка биографија“. Годишњица XXII.
47. *Др. Мих. Вујић*: „Прво научно дело о трговини Дубровчанина Бенка Котрулића“. Глас LXXX.
48. *Дим. Руварац*: „О прелазу владике нишког Георгија Поповића на ову страну“. Српски Свон 1906.
49. *Андра Гавриловић*: „Два прилога историји ослобођења Србије. I Сеча кнезова. II Српски упад у Топлицу и Лаб 1806“. Годишњица XXII.
50. *Анша Прошић*: „Повесница од почетка времена војда српског Карађорђа Петровића“. Споменик XIX.
51. *Ст. Новаковић*: „Турско царство пред српски устанак 1780—1804“.
52. *Ст. Новаковић*: „Васкрс државе српске“.
53. *Јован Рисић*: „Дипломатска историја Србије за време српских ратова 1875—1878“. I и II.
54. *Др. Влад. Ђорђевић*: „Српско-турски рат, успомене и белешке из 1867, 77 и 78 год.“ I и II.
55. *Др. Влад. Ђорђевић*: „О десетогодишњици рата 1876“. Суботница 1926.
56. *Врховна команда српске војске*: „Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—78 год.“ Београд 1879.
57. *Жив. Живановић*: „Политичка историја Србије у другој половини XIX века“. I и II (1923, 1924).
58. *Спиридоновић-Милинковић-Ђокић*: „Летопис цркве прокупачке и историја вароши Прокупља“. Ниш 1930.
59. *Српске новине* за год. 1877—81.
60. *Засшава* за 1877 и 78 год.